

DIYANET İLMÎ DERGİ

ISSN: 1300-8498

e-ISSN: 2822-2261

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/did>

**Memlûk Kahire’inde İmamlık ve Hatiplik Mesleği: Kurumlar,
Vazifeler, Tahsil ve Kariyer Süreçleri**

Araştırma Makalesi

Tarih

Geliş Tarihi: 15 Aralık 2025 Kabul Tarihi: 12 Mart 2026

Yazar: Muhammet Enes Midilli

Dr. Öğr. Üyesi

İstanbul Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi

İstanbul-Türkiye

Yazar Katkı Oranı: %100

<https://ror.org/03a5qrr21>

<https://orcid.org/0000-0003-0145-3987>

enesmidilli@istanbul.edu.tr

Atıf: Midilli, Muhammet Enes. “Memlûk Kahire’inde İmamlık ve Hatiplik Mesleği: Kurumlar, Vazifeler, Tahsil ve Kariyer Süreçleri”. *Diyanet İlmî Dergi* 62/1 (2026), 355-386.

<https://doi.org/10.61304/did.1842312>

Makale Bilgileri

Değerlendirme: Çift Taraflı Kör Hakemlik

İntihal: Benzerlik Taraması Yapıldı - intihal.net

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu, yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Yapay Zekâ Kullanım Beyanı: Makalenin hazırlanmasında yapay zekâ araçları çeviri kontrolü için kullanılmıştır.

Etik Kurul Onayı: Bu makale için etik kurul onayı gerekmemektedir.

Etik Bildirim: ilmidergi@diyanet.gov.tr

Yazar Çıkar Çatışması Beyanı: Herhangi bir yazarla çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Bu makale CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

DIYANET SCIENTIFIC JOURNAL

ISSN: 1300-8498

e-ISSN: 2822-2261

Web: <https://dergipark.org.tr/en/pub/did>

**Imamate and Khatāba in Mamluk Cairo: Institutional Settings, Duties,
Scholarly Formation and Career Trajectories**

Research Article

History

Received: 15 December 2025 Accepted: 12 March 2026

Author: Muhammet Enes Midilli

Asst. Prof. Dr.

Istanbul University

Faculty of Theology

Istanbul-Türkiye

Author Contribution Rate: %100

<https://ror.org/03a5qrr21>

<https://orcid.org/0000-0003-0145-3987>

enesmidilli@istanbul.edu.tr

Citation: Midilli, Muhammet Enes. “Memlük Kahire’sinde İmamlık ve Hatiplik Mesleği: Kurumlar, Vazifeler, Tahsil ve Kariyer Süreçleri”. *Diyanet İlmî Dergi* 62/1 (2026), 355-386.

<https://doi.org/10.61304/did.1842312>

Article Information

Review: Double-blind

Plagiarism: Plagiarism check was performed - intihal.net

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

AI Use Statement: Artificial intelligence tools were used for translation verification purposes in the preparation of this article.

Ethics Committee Approval: This article does not require ethics committee approval.

Complaints: ilmidergi@diyanet.gov.tr

Authors Conflict of Interest Statement: There is no conflict of interest with any author.

This article is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Memlûk Kahire'sinde İmamlık ve Hatiplik Mesleği: Kurumlar, Vazifeler, Tahsil ve Kariyer Süreçleri

Öz

Memlûkler döneminde imamlık ve hatiplik mesleğini ve bu vazifeyi üstlenen imamlar ve hatipleri konu edinen bu çalışmada, sultanlığın siyasi ve kültürel merkezi konumunda olan Kahire şehrine odaklanılmıştır. Bu dönemden kalan vakfiyeler, tarih, tabakat, inşâ ve edep literatüründeki zengin kayıtlara rağmen imam ve hatiplerin yeterlilikleri, görevleri, tahsil süreçleri ve ilmî-meslekî kariyerleri hakkında müstakil bir araştırma yapılmamıştır. Bu çalışmada imam ve hatiplerin vazifeleri ve tahsisatı hakkında başlıca kaynak konumunda olan vakfiyeler başta olmak üzere onların görev yaptıkları müesseseler hakkında bilgi veren hitat türü eserler, biyografileri hakkında ayrıntılar sunan tabakat eserleri, tayin süreçlerine dair bürokratik teamülleri içeren inşâ eserleri ile imam ve hatipliğin âdabını konu edinen edep eserleri karşılaştırmalı bir şekilde incelenmiştir. İbadet ve eğitim mekânı olma işlevini birleştiren vakıf kurumlarında görev yapan imamların çoğunlukla kıraat, hatiplerin ise fıkıh alanında yetkin âlimler arasından seçildikleri, ibadetlerdeki görevlerinin yanı sıra yoğun bir şekilde ilim tahsili ve tedrisiyle iştiğal ettikleri görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Memlûkler, Kahire, Cami, İmam, Hatip.

Imamate and *Khiṭāba* in Mamluk Cairo: Institutional Settings, Duties, Scholarly Formation and Career Trajectories

Abstract

This study examines the professions of imamate and *khiṭāba* during the Mamluk period, focusing on the imams and *khaṭībs* who held these offices in Cairo, the political and cultural heart of the Sultanate. Despite extensive documentation in endowment deeds, chronicles, *tabaqāt*, *inshā'*, and *adab* literature, no dedicated study has yet addressed the qualifications, duties, educational trajectories, or professional careers of imams and *khaṭībs*. To fill this gap, the article conducts a comparative analysis of diverse sources. It places particular emphasis on *waqfiyyas*, which provide primary evidence of the duties and stipends of imams and *khaṭībs*, while also drawing on *khiṭāṭ* literature describing the institutions where they served, *ṭabaqāt* biographical collections, chancery manuals detailing bureaucratic conventions of appointment, and *adab* texts outlining the etiquette of imamate and *khiṭāba*. The findings reveal that in *waqf* institutions functioning simultaneously as sites of worship and education, imams were most often selected from scholars proficient in Qur'ānic disciplines, while *khaṭībs* tended to be chosen from jurists. Beyond their ritual duties, both groups were deeply engaged in learning and teaching, reflecting the broader intellectual and educational roles they played in Mamluk society.

Keywords: Islamic History, Mamluks, Cairo, Mosque, Imām, Khaṭīb.

Summary

This study examines the professions of imamate and *khiṭāba* during the Mamluk period, with particular focus on Cairo as the political and cultural center of the Sultanate. Despite the wealth of material preserved in endowment deeds, chronicles, *tabakāt*, *inshā'*, and *adab* literature, no dedicated study has yet explored the qualifications, duties, educational trajectories, or professional careers of imams and *khaṭībs*. To address this gap, the article conducts a comparative analysis of diverse sources. It gives particular emphasis to *waqfiyyas* as primary evidence for the duties and stipends of imams and *khaṭībs*, while also drawing on *khiṭaṭ* literature describing the institutions in which they served, *ṭabaqāt* collections providing biographical insight, chancery manuals clarifying bureaucratic conventions of appointment, and *adab* texts outlining the etiquette of imamate and *khiṭāba*.

In Mamluk Cairo, mosques inherited from earlier periods were both renovated and sustained through *waqf* endowments, while numerous new mosques were constructed. At the same time, *waqf*-supported institutions—such as madrasas, khānqāhs, dār al-ḥadīth, dār al-Qur'ān, and mausoleums—gradually took on the character of mosques. Congregational prayers were regularly held there, and in some cases the installation of a *minbar* and the appointment of a *khaṭīb* made Friday prayers possible. These developments indicate not only that the number of imamate and *khiṭāba* positions in Cairo grew during the Mamluk period, but also that the scholars occupying these posts carried out their duties within a vibrant and dynamic intellectual environment.

Extant *waqf* deeds specify that imams should be chosen from individuals knowledgeable in the legal rulings of prayer and other devotional practices, who have memorized the Qur'ān, can recite it according to established rules, and possess a strong and pleasing voice. *Khaṭībs*, by contrast, were appointed separately from imams to lead Friday and festival prayers and deliver the *khuṭba* on those occasions. Chancery manuals indicate that the office of *khiṭāba* was considered the most significant of religious functions and the highest in rank. *Inshā'* and *adab* literature further detail the qualities expected of a *khaṭīb*: eloquence and rhetorical skill, the ability to move hearts and inspire reflection on reward and punishment in the hereafter, a style that softens and persuades, preparation of sermons appropriate to each occasion, brevity in delivery, and clear, compelling communication with the audience.

Waqf deeds provide detailed information on the duties, salaries, and provisions of imams and *khaṭīb*s. For example, a Mamluk-period *waqf* deed for the Ibn Ṭūlūn Mosque specifies that the appointed *khaṭīb* must be a Shāfi'ī jurist qualified to fulfill the responsibilities of the office. These duties included delivering sermons on Fridays, festival days, and during eclipse prayers (*kusūf*) and prayers for rain (*istisqā'*). The *khaṭīb* received a monthly salary of 120 dirhams along with a daily provision of food. Similarly, the Ghūriyya complex, established toward the end of the Mamluk period and comprising a madrasa, khānqāh, mausoleum, and maktab, included appointed imams and *khaṭīb*s. According to its *waqf* deed, the imam was required to possess knowledge of the Qur'ān and religious sciences, be renowned for moral character, recite the Qur'ān correctly, and be well-versed in the legal rulings of prayer, fasting, and other devotional practices. His responsibilities included leading the five daily prayers and rituals performed during Ramadan, for which he received a monthly stipend of 1,200 dirhams. Both *waqf* deeds and *ṭabaqāt* sources stress the imam's proficiency in Qur'ānic recitation, while stipulating that *khaṭīb*s be pious jurists and accomplished scholars across multiple fields. Biographical records of those appointed to the office of *khaṭīb* corroborate this description. Notably, members of the Banū Jamā'a and Subkī families—leading representatives of the Shāfi'ī scholarly milieu in the Syro-Egyptian region during the eighth (fourteenth) century—held *khaṭīb* positions in cities such as Cairo, Damascus, and Jerusalem, alongside prestigious posts as chief judges and teachers at eminent educational institutions.

The study's findings indicate that in *waqf* institutions serving as both sites of worship and education, imams were most often selected from scholars proficient in Qur'ānic disciplines, while *khaṭīb*s were typically chosen from jurists. Beyond their ritual duties, both groups were deeply engaged in learning and teaching, reflecting the dual religious and educational role these offices played in Mamluk society.

Giriş

Kahire'yi kendilerine merkez edinen Memlûkler (648-923/1250-1517) Mısır ve Bilâdüşşam'ın yanı sıra Hicaz ve Anadolu'nun güney bölgelerine yaklaşık iki buçuk asır boyunca hükmetmiştir. Yönettikleri bölgelere getirdikleri istikrarın yanı sıra Kahire, Dımaşk, Halep ve Kudüs gibi şehirlerde tesis ettikleri çok sayıda ilim kurumu ve âlimlere sundukları geniş imkânlar ile bu şehirleri dönemin önemli ilim merkezleri haline getirmişlerdir. Özellikle başşehir Kahire, Memlûkler'in himayesinde sayıları giderek artan camileri, medreseleri, hankahları ve vakıfla desteklenen diğer eğitim kurumları ve zengin ilmî çevresiyle Moğol istilalarından sonraki dönemde Osmanlılar'ın İstanbul'u payitaht haline getirdikleri 9/15. yüzyılın ikinci yarısına kadar İslam dünyasının en önemli ilim merkezi olmaya devam etmiştir.¹

Memlûkler döneminde kaleme alınan tarih ve biyografi kaynakları geride gerek nicelik gerekse çeşitlilik bakımından İslam tarihinde benzerine az rastlanabilecek bir kültürel miras bırakmıştır.² Bu kaynaklar Memlûkler'in hâkim olduğu coğrafyada yaşayan âlimler ve önde gelen şahıslar, dolayısıyla imamlık ve hatiplik gibi dini vazifeler üstlenmiş kimseler hakkında oldukça zengin biyografik kayıtlar ihtiva etmektedir. Diğer taraftan Memlûkler'in Kahire'deki bürokratik merkezi olan inşâ divanında çalışan kâtiplere rehberlik üzere kaleme alınan, resmî belge türlerini, bu bağlamda idarî, adlî ve ilmî kadrolara yapılan tayin yazılarını ihtiva eden inşâ eserlerinde de imamlık ve hatipliğin tarifi ve bu vazifelere tayin prosedürleri hakkında bilgiler bulunmaktadır.³ Ayrıca imamlar ve hatiplerin görev yaptığı başta camiler olmak üzere medrese, hankah ve vakıfla desteklenen diğer eğitim kurumlarının vakfiyelerinden bazıları Mısır'daki arşivlerde⁴ bazıları ise kısmî alıntılarla hitat, şehir

¹ Memlûkler döneminde ulemanın Mısır-Şam bölgesine yönelmesi ve Kahire'nin İslâm dünyasının kültürel merkezi haline gelişi hakkında bk. Muhammet Enes Midilli, "Ülemânın Memlûk Coğrafyasına Yönelmesi ve Memlûkler Döneminde Kahire İlim Kurumları", *İslam Tetkikleri Dergisi* 10/1 (2020), 392-407.

² Memlûkler döneminde telif edilen biyografi tabakat-teracim eserleri hakkında hazırlanmış ayrıntılı bir fihrist için bk. Ali es-Seyyid Abdullatîf, *Mesâdiru't-terâcim fi'l-asri'l-Memlûki (648-923/1250-1517): Rasdun Bibliyucrâfiyyun li'l-mahtûti ve'l-matbû* (İskenderiye: Dürretü'l-Gavvâs, 2021).

³ Memlûkler döneminde telif edilen inşâ eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Rudolf Veselý, "Die inshâ'-Literatur", *Grundriss der arabischen Philologie*, ed. Wolf Dietrich Fischer (Wiesbaden: 1992), 188-208; a. mlf. "Chancery manuals", *Encyclopaedia of Islam, THREE* (Erişim 01 Şubat 2021).

⁴ Memlûkler döneminden günümüze ulaşan ve Kahire'deki arşivlerde muhafaza edilen vakfiyelerin bir fihristi için bk. Muhammed Muhammed Emîn, *Catalogue*

tarihi, tarih, tabakat ve vefeyât eserlerinde günümüze ulaşmıştır. Vakfiyeler ve inşâ eserleri imamlık ve hatipliğin tanımı, imamlar ve hatiplerin yeterlilikleri, vazifeleri, tayin prosedürleri, aynî ve nakdî gelirleri hakkında önemli bilgiler içermektedir. Memlûkler döneminde mesleklerin âdâbı veya doğrudan hatibin âdâbı hakkında telif edilmiş edep eserlerinde de hatipliğin şartları ve hatibin vazifesi sırasında dikkat etmesi gereken hususlardan söz edilmektedir. Kaynakların zenginliği ve Memlûkler’in hükmettiği sahanın genişliği göz önünde bulundurularak makalede imamlık ve hatiplik mesleklerinin tarihi incelenirken siyasi ve kültürel merkez konumundaki Kahire’ye odaklanılmış, yeri geldikçe diğer bölgelerden ve şehirlerden örneklere yer verilmiştir.⁵ Memlûk sultanları ve emirlerinin himaye teşebbüslerinin Kahire’de yoğunlaşması, vakfiye kayıtlarının yanı sıra tarih ve tabakat kaynaklarının çoğunlukla Kahire’ye odaklanması,⁶ günümüze vakfiyeleri ulaşan camilerin ve vakıfla desteklenen diğer eğitim kurumlarının çoğunun Kahire’de bulunması bu tercihin diğer önemli sebepleridir. Burada Memlûkler döneminde imamlık

des documents d’archives du Caire de 239/853 a 922/1516 (Kahire: Institut d’archéologie orientale, 1981). Makalede incelenen vakfiyelerde bu vesikaların tıpkıbasımlarını ve neşirlerini sunan veya vakıf şartlarını listeleyen şu çalışmalara başvurulmuştur. Bk. Abdüllatif İbrahim Ali, “Nassâni cedîdâni min vesikati’l-Emîr Sargatmış (bakiyye)”, *Mecelletü Külliyyeti’l-Âdâb* 28 (1966), 143-210; Muhammed Abdüssetâr Osmân, *Vesikatü Vakfi Cemâleddin Yûsuf el-Üstâdâr: Dirâse Târihiyye Eseriyye Vesâikiyye* (İskenderiye: Dâru’l-Ma’ârif, 1983); Saleh Lamei Mostafa, *Madrasa, Hânqâh und Mousoleum des Barqûq in Kairo mit einem Überblick über Bauten aus der Epoche der Familie Barqûq* (Glückstadt: Verlag J. J. Augustin GmbH, 1982); Muhammed Muhammed Emîn, “Mesârîfu Evkâfi’s-Sultan el-Melikü’n-Nâsir Hasan b. Muhammed b. Kalâvûn”, *Tezkiretü’n-nebih fi eyyâmi’l-Mansûr ve benîh*, mlf. Ebû Muhammed Bedreddin Hasen b. Ömer İbn Habîb el-Halebî (Kahire: el-Hey’etü’l-Mısrîyyetü’l-Âmme li’l-Kitâb, 1986), 3/339-449; *Kitâbü Vakfi’s-Sultân en-Nâsir Hasan b. Muhammed b. Kalâvûn alâ medresetihi bi’r-Rûmeyle*, thk. Hüveydâ el-Hârisî (Beyrut: el-Ma’hedü’l-Âlmânî li’l-Ebhâsi’s-Şarkîyye, 2001); Khaled A. Alhamzah, *Late Mamluk Patronage: Qansuh al-Ghuri’s Waqfs and His Foundations in Cairo* (Boca Raton: Universal Publishers, 2009); Muhammed Enes Midilli, “Memlûkler Döneminde Bir İlim Kurumu: İbn Tolun Camii ve Ulemaya Sunduğu Mansıplar”, *İslam Araştırmaları Dergisi* 44 (2020), 37-73.

⁵ Burada sadece Memlûkler döneminde Dımaşk’taki Emeviyye Camii, Kudüs’teki Mescid-i Aksâ ve Haremeyn’deki Mescid-i Harâm ile Mescid-i Nebevî’de görev yapan imamlar ve hatipler üzerine müstakil araştırmaların yapılabileceğine işaret etmek gerekir. Bu dönemde Mescid-i Aksâ’da görev yapan imamlar, hatipler ve müezzinler hakkında bir değerlendirme için bk. Muhammed Enes Midilli, *Memlûk Kudüs’ünde Âlimler ve Eğitim Kurumları* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2024), 230-234.

⁶ Bu dönemde kaleme alınan tarih ve biyografi kaynaklarının “Kahire-merkezli” karakteri hakkında bir değerlendirme için bk. Konrad Hirschler, “Studying Mamluk Historiography: From Source-Criticism to the Cultural Turn”, *Ubi sumus? Quo vademus? Mamluk Studies - State of the Art*, ed. Stephan Conermann (Göttingen: Bonn University Press, 2013), 169.

ve hatiplik görevlerinin çoğunlukla birbirinden ayrı tutulduğuna ve çeşitli kurumlarda bu iki vazifeye yönelik tayinlerin ayrı ayrı yapıldığına işaret etmek gerekir. Bu sebeple makalede gerek imamlık ve hatipliğin tanımı gerekse bu vazifeleri üstlenen imamlar ve hatiplerin tahsil süreçleri ile meslekî kariyerleri ayrı ayrı incelenecektir.

Memlûkler döneminden kalan vakfiyelerin yanı sıra tarih, tabakat, inşâ ve edep eserlerinde zengin kayıtlar bulunmasına rağmen imamlık ve hatiplik meslekleri ve bu vazifeleri üstlenen âlimler hakkındaki incemeler vakıflar, ilim kurumları ve ulemanın tarihi üzerine yapılan çalışmalarda kısa değerlendirmelerle sınırlı kalmıştır.⁷ Gerek söz konusu dönemde âlimlerin üstlendikleri vazifelerden ve mesleklerden olan imamlık ve hatiplik hakkında gerekse bu göreve getirilen imamların ve hatiplerin tahsil, tedris ve istihdam süreçleri hakkında müstakil bir çalışma tespit edilememiştir. Bu konuları gündeme getirmeyi amaçlayan makalede önce Kahire'de imam ve hatiplerin görev yaptığı camiler ve vakıfla desteklenen diğer kurumlar hakkında bilgi verilecektir. Ardından Memlûkler döneminden günümüze ulaşan vakfiyelerdeki kayıtlar ile inşâ ve edep literatürü üzerinden imamlık ve hatipliğin tanımı, imam ve hatiplerin yeterlilikleri, vazifeleri, tayin süreçleri ve aldıkları tahsisat ele alınacaktır. Son olarak tabakat literatüründeki kayıtlardan hareketle imam ve hatiplerin tahsil süreçleri ve ilmî-meslekî kariyerleri inceleme konusu edilecektir.

1. İmam ve Hatiplerin Görev Yaptıkları Camiler ve Cami İşlevine Sahip İlim Kurumları

Mısır ve Bilâdüşşam başta olmak üzere Memlûkler'in hâkimiyetindeki bölgelerde bir taraftan önceki dönemlerden kalan mevcut camilerin imarı sağlanıp bunlar vakıflarla desteklenirken diğer taraftan çok sayıda yeni cami inşa edilmiştir. Ayrıca vakıfla desteklenen medrese, hankah, dârülhadis, dârülkur'an ve türbe gibi müesseseler, kendine has işlevlerinin yanı sıra imamı olan ve beş vakit namaz kılınan birer mescit, bazı örneklerde ise

⁷ Emîn, orijinal vakfiye belgelerini kullanarak Memlûkler döneminde vakıfları siyasî, hukukî, iktisadî, sosyal, kültürel ve ilmî tüm vecheleriyle ele almayı hedeflediği âbidevî çalışmasında mescit ve camiler için tesis edilen vakıfları ele alırken buralarda görev yapan imam ve hatiplere de temas etmiştir. Bk. Muhammed Muhammed Emîn, *el-Evkâf ve'l-hayâtü'l-ictimâiyye fî Mısır: 1250-1517/648-923* (Kahire: Dârü'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1980), 179-189. Carl F. Petry, 9/15. yüzyıl Kahire uleması üzerine yaptığı kantitatif ve prosopografik çalışmasında dinî hizmetleri üstlenen grupları ele alırken imam ve hatiplere, onların görev yerlerine, ayrıca coğrafi kökenlerine de değinmiştir. Bk. Carl F. Petry, *The Civilian Elite of Cairo in the Later Middle Ages* (Princeton: Princeton University Press, 1981), 258-262. Bu makalede ele alınmayan müezzinler hakkında yapılmış ayrıntılı bir çalışma için bk. Semâh Abdülmün'im es-Sellâvî, "Tâifetü'l-mü'ezzinîn fi'l-asri'l-Memlûkî (648-923 h./1250-1517 m.)", *Havliyyetü Siminâri't-Târîhi'l-İslâmi ve'l-Vasit* 7 (2019), 133-174.

minber eklenip hatip görevlendirilen ve böylece cuma namazı kılınan birer cami hüviyeti kazanmışlardır. Bu dönemde özellikle Kahire’de cami sayısında belirgin bir artış yaşanmıştır. Bu artışın, başta Makrîzî’nin (ö. 845/1442) *Hıtat*’ı olmak üzere gerek dönemin kaynakları gerekse bu dönemin mimarisi ve eğitim tarihi üzerine yapılan modern araştırmalar üzerinden takip edilmesi de mümkündür.

Makrîzî Kahire’nin tarihi, topografisi, mahalleleri, mimari yapıları ve kurumları hakkında kaleme aldığı kapsamlı eseri *Hıtat*’ta şehirdeki camilere ayrıntılı ve müstakil bir bölüm ayırmış,⁸ camilerin dışında imam ve hatiplerin görev yaptıkları medrese, hankah ve türbe gibi çok sayıda kuruma da yer vermiştir. *Hıtat*’ta Mısır’ın Müslümanlar tarafından fethinden sonra bölgede inşa edilen ilk önemli cami olan Amr b. Âs Camii’nden (el-Cami‘u’l-‘atîk) başlayarak yüzü aşkın caminin imarı, tarihi, geçirdiği dönüşümler, mimari birimleri ve vakıfları hakkında kayıtlar bulunmaktadır.⁹ Kitabın bu kısmı dikkatli bir şekilde incelendiğinde Memlûk hâkimiyetinin, Kahire’de mevcut camilerin yeniden imar edilip vakıflarla desteklendiği ve özellikle 8/14. yüzyıldan itibaren çok sayıda yeni caminin inşa edildiği bir döneme işaret ettiği söylenebilir. Bu çerçevede Amr b. Âs, İbn Tolun, Ezher, Hâkim, Râşide, Fekkâhîn, Zâfir ve Sâlih camileri gibi önceki dönemlerde inşa edilen pek çok müessese, 7/13. yüzyılın sonu ile 8/14. yüzyılın başlarında sultanlar ve Memlûk ümerâsının teşebbüsleriyle onarıp yenilenmiştir.¹⁰

8/14. yüzyılın başlarından itibaren bilhassa el-Melikü’n-Nâsır Muhammed b. Kalavun’un saltanat dönemlerinde (693-694/1293-1294, 698-709/1299-1309, 709-741/1310-1341) bizzat sultanın kendisi ve onun

⁸ Eserin Eymen Fuad Seyyid tarafından hazırlanan neşrinde camilere ayrılan kısım müstakil bir cilttir. Bk. Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *el-Mevâ‘iz ve’l-i‘tibâr fî zikri’l-hitati ve’l-âsâr*, thk. Eymen Fuad Seyyid (London: Müessesetü’l-Furkân li’t-Türâsi’l-İslâmî, 2013), 4(1).

⁹ Makrîzî camilerle ilgili faslın mukaddimesinde Memlûkler döneminde içerisinde cuma namazı kılınan camilerin sayısının oldukça artarak 130’a ulaştığını söyler ve bunların bir listesini verir. Ayrıca bu noktada Kahire’yi Bağdat’la karşılaştırır ve Râzî-Billâh’ın (322-329/934-940) hilafet döneminde Bağdat’ta 11 cami bulunduğunu kaydeder. Bk. Makrîzî, *el-Hıtat*, 4 (1)/3-6. Makrîzî camilerin dışında elliden fazla mescit hakkında bilgi vermiştir. Ayrıca *Hıtat*’ta yer verdiği yüzü aşkın medrese ve elliye aşkın tasavvuf müessesesinin önemli bir kısmında da imamlık ve hatiplik vazifeleri bulunmaktaydı. Burada Makrîzî’nin 845/1442 yılında vefat ettiğine, dolayısıyla *Hıtat*’ta Memlûkler’in son asrında inşa edilen cami ve kurumların pek çoğunun yer almadığına da işaret edilmelidir.

¹⁰ Bir örnek olarak Ahmed b. Tolun (ö. 270/884) tarafından 265/879 yılında inşa edilen İbn Tolun Camii’nin 696/1296 tarihinde yeniden imar edilmesi ve bu imar faaliyeti sırasında dönemin sultanı el-Melikü’l-Mansûr Hüsâmeddin Laçin (696-698/1296-1299) tarafından kurulan vakfı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Midilli, “Memlûkler Döneminde Bir İlim Kurumu”.

teşvikiyle ümerâsı tarafından başta Kahire olmak üzere Memlûkler'in hâkimiyetindeki şehirlerde çok sayıda yeni cami inşa edilmiştir.¹¹ Sultanın bizzat kendisi Kahire'de Memlûkler'in siyasi-askerî merkezi konumundaki Kal'atülcebél'de Kale Camii'ni ve Nil kıyısında kaynakların güzelliğini ve heybetini vurguladıkları Nâsırî Camii'ni inşa ettirmiştir.¹² Onun önde gelen emirlerinden Altınboğa el-Mardinî (ö. 744/1343) Mardinî Camii,¹³ Şemseddin Aksungur es-Sellârî (ö. 748/1347) Aksungur Camii,¹⁴ Aydemir el-Hatîrî (ö. 737/1337) Hatîrî Camii¹⁵ ve Şeyhû el-Ömerî (ö. 758/1357) ise Şeyhû Camii¹⁶ gibi şehrin önemli ve görkemli camilerinden bazılarını inşa ettirmişlerdir. Bu dönemde Akdeniz sahillerindeki Haçlı varlığına son verilmesi, Moğol tehdidinin büyük ölçüde ortadan kaldırılması, araziler ve tarımsal faaliyet üzerinde merkezi bir denetim ve vergilendirme sağlanması, Kızıldeniz ve Akdeniz ticareti üzerinde hâkimiyet kurulması böylesi kapsamlı bir imar faaliyetini mümkün kılan siyasi ve ekonomik şartları oluşturmuştur.¹⁷ Diğer taraftan Muhammed b. Kalavun döneminde cami inşasında yaşanan büyük artışı inceleme konusu edinen mimari tarihçisi Hüveydâ el-Hârisî, Eyyûbîlerin medrese inşasına yönelmelerinden farklı olarak bahis konusu sultanın cami inşasına önem verdiğini ve bununla kendine has bir himaye ve meşruiyet alanı oluşturmaya çalıştığını iddia etmiştir.¹⁸ Muhammed b. Kalavun'dan sonra el-Melikü'n-Nâsır Hasan (748-752/1347-1351, 755-762/1354-1361), Berkuk (784-791/1382-1389,

¹¹ Muhammed b. Kalâvûn döneminde inşa edilen camilerin ayrıntılı bir listesi için bk. Ebü'l-Mehâsin Cemâleddin Yûsuf İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fî milûki Mısır ve'l-Kâhire* (Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1929-1972), 9/198-210. Bu dönemde tesis edilen camilerin konumlarını belirleyip mekânsallaştıran bir çalışma için bk. Andre Raymond, "al-Maqrîzî's Khitat and the Urban Structure of Mamluk Cairo", *Mamlûk Studies Review* 7/2 (2003), 152-155, 160-166.

¹² Makrîzî'nin aktardığına göre 718/1318 yılında inşa edilen Kale Camii'nde cuma namazlarının imamlığı ve hatipliği vazifelerini Şâfiî kâdîkudâtı yerine getiriyordu. Bk. Makrîzî, *el-Hıtat*, 4(1)/318. 712/1312 yılında Fustat'ın kuzeybatısında Nil kıyısında inşa edilen Nâsırî Camii hakkında bk. Makrîzî, *el-Hıtat*, 4(1)/206-207.

¹³ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4(1)/227-228.

¹⁴ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4(1)/239-242.

¹⁵ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4(1)/251-253.

¹⁶ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4(1)/257-258.

¹⁷ Carl F. Petry, *The Mamluk Sultanate: A History* (Cambridge: Cambridge University Press, 2022), 12-20, 162-163.

¹⁸ Howayda Al-Harîthy, "The Patronage of al-Nâsır Muḥammad ibn Qalâwûn, 1310-1341", *Mamlûk Studies Review* 4 (2000), 236. Kalkaşendî (ö. 821/1418) ise *Şubhu'l-a'şâ*'da Memlûkler döneminde, özellikle de Muhammed b. Kalavun dönemi ve sonrasında Kahire'de cami sayısının hesabı tutulamayacak derecede arttığını, mevcut camiler insanlara yetersiz gelmeye başlayınca bu camilere ilaveten çok sayıda medrese, zâviye, türbe ve mescidin de minber eklenip hatip tayin edilmek suretiyle cuma namazı kılınan camilere dönüştürüldüğünü kaydetmiştir. Bk. Şihâbeddin Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ min sinâ'ati'l-inşâ*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2012), 3/413.

792-801/1390-1399), Müeyyed Şeyh (815-824/1412-1421), Barsbay (825-841/1422-1438), Kayıtbay (873-901/1468-1496) ve Kansu Gavri (906-922/1501-1516) gibi pek çok Memlûk sultanı da Kahire’de yeni görkemli camiler inşa etmeye devam etmişlerdir.¹⁹ Cami inşasına yönelik bu ilginin sebebi her ne olursa olsun önceki dönemlerden farklı olarak Memlûkler döneminde cami sayısında yaşanan artış son derece belirgindir ve bu gelişme, imam ve hatiplere sunulan kadroların sayısının da arttığına işaret etmektedir.

Yukarıda zikredilen camilerin pek çoğu aynı zamanda vakıfla desteklenen derslere ev sahipliği yapan ilim kurumlarıydı. Kale Camii, Mardînî Camii, Aksungur Camii ve Hatîrî Camii’nde vakıfla desteklenen fıkıh dersleri ve müderrislik kadroları bulunmaktaydı.²⁰ Sonraki sultanlar tarafından inşa edilen camiler ise yalnızca ibadet mahalli olmanın ötesinde cami ve medresenin mimari birimlerini ve işlevlerini birleştiren görkemli ve kapsamlı kurumlardı.²¹ Diğer taraftan Memlûkler döneminde camilerle ilgili işaret edilmesi gereken konulardan biri de medrese ve hankah gibi kurumlar inşa edilirken bunlara bir minber eklenmesi ve içerisinde cuma namazı kılınan cami işlevi kazandırılmasıdır.²² Memlûkler döneminden önce medresede bulunanların namazlarını kılabilmeleri için yapı içerisinde mescid var olsa da çoğunlukla medreselerde cuma namazı kılınmıyordu. Memlûkler döneminde ise yeni inşa edilen bazı medreselere minber eklenerek onlara cami işlevi kazandırılmıştır. Ayrıca daha önce inşa edilen çok sayıdaki medreseye Memlûkler döneminde minber eklenmiş ve bu

¹⁹ Sultan Hasan Camii için bk. Makrîzî, *el-Hutat*, 4(1)/269-281. Berkûkiyye için bk. Makrîzî, *el-Hutat*, 4(2)/679-688. Müeyyed Şeyh Camii için bk. Makrîzî, *el-Hutat*, 4(1)/334-347. Barsbay tarafından inşa edilen Eşrefiyye için bk. Makrîzî, *el-Hutat*, 4(1)/348. Kayıtbay tarafından inşa edilen cami için bk. Doris Behrens-Abouseif, “Kayıtbay Külliyesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 03 Şubat 2025). Kansu Gavri tarafından inşa edilen cami için bk. Doris Behrens-Abouseif, “Kansu Gavri Külliyesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 03 Şubat 2025).

²⁰ Bu camilerdeki müderrislik kadrolarına yapılan tayinlerle ilgili bazı kayıtlar için bk. Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdürrahîm b. el-Hasen el-İsnevî, *Tabakâtü’ş-Şâfi’iyye*, thk. Kemâl Yusuf el-Hût (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2002), 2/110, 172, 286; Ebü’l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü’l-kâmine fi a’yâni’l-mi’eti’s-sâmine*, thk. Muhammed Seyyid Câd el-Hakk (Kahire: Dârü’l-Kütübî’l-Hadîse, 1966-1968), 1/238-239, 2/373, 5/17, 122; Ebü’s-Sıdk Takıyyüddin Ebû Bekr b. Ahmed İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü’ş-Şâfi’iyye*, thk. Hafız Abdülhalim Han (Haydarabad: Dâiretü’l-Maârifü’l-Osmâniyye, 1978), 3/58, 70, 73, 97.

²¹ Örneğin Sultan Berkuk’un Kahire’de inşa ettirdiği yapı cami, medrese ve hankahı aynı anda bünyesinde barındıran kapsamlı bir kurumdur. Bk. Doris Behrens-Abouseif, “Change in Function and Form of Mamluk Religious Institutions”, *Annales Islamologiques* 21 (1985), 81-93.

²² Bazı örnekler için bk. Makrîzî, *el-Hutat*, 4(2)/584, 616.

medreseler de cuma namazı kılınan kurumlara dönüştürülmüştür. Dönemin tarih kaynaklarında, medreselerde belirli tarihlerden sonra cuma namazı kılınmaya başlandığına ve ilk hutbenin kimler tarafından irat edildiğine dair kayıtlar ile bazı medreselere minber ilave edilmesiyle birlikte buralarda cuma namazının icra edilmeye başlandığını gösteren çok sayıda bilgi yer almaktadır.²³ Bu gelişmeler Memlûkler döneminde giderek gerek mimari plan gerekse icra ettikleri işlevler açısından medrese ve caminin birbirine yakınlıştığını göstermektedir.²⁴

Memlûkler döneminde cami ve medresenin işlevlerini tek bir komplekste birleştirerek kapsamlı bir yapı formu oluşturması açısından Sultan Hasan Camii ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Bu yapı, cami ve medreseyi bir mimari form ve işlevsel bütünlük içinde konumlandırmayı amaçlayan bir yaklaşımın tezahürü olarak inşa edilmiş, kendisinden sonra inşa edilecek pek çok kuruma da örnek teşkil etmiştir.²⁵ Caminin inşasına 757/1356 yılında başlanmış ancak abidevi boyutları sebebiyle inşa sürecinin tamamlanması uzun yıllar almıştır. Buna rağmen sultan hayattayken inşa sürecinin önemli bir kısmı tamamlanınca bir vakfiye düzenlenmiş ve 760/1359 yılında caminin açılışı gerçekleştirilmiştir.²⁶ Yapı cami, dört Sünnî fıkıh mezhebinin her birinin tedrisi için ayrılmış eyvanlar, hoca ve öğrencilere tahsis edilmiş hücreler ve vâkıf için inşa edilmiş türbeden oluşuyordu. Doğu yönünde yani kible tarafında bulunan eyvan Şâfiî fıkhı, batıdaki Hanefî fıkhı, kuzeydeki Mâlikî fıkhı ve güneydeki eyvan Hanbelî

²³ Bu tür kayıtların örnekleri için bk. Ebü'l-Fidâ İmâdüddin İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Cize: Dâru Hecer, 1997), 18/322, 361; Makrîzî, *el-Hutat*, 4(2)/477, 490; Ebü'l-Mehâsin Cemâleddin Yûsuf b. Tağrıberdî İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi*, thk. Muhammed Muhammed Emin (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Âmme, 1984), 6/386. Memlûkler döneminde Bilâdüşşam'da bu pratiği inceleyen Hatim Mahamid şunları söylemiştir: “Pek çok cami aynı zamanda medrese ve Suriye'nin medreselerinde olduğu gibi pek çok medrese de cami olarak işlev gördüğünden, birçok tarihçi, bu dönemde camiler ile medreseler arasında ayırım yapmakta hataya düşmüştür.” Bk. Hatim Mahamid, “Memlûkler Dönemi Suriye'de Yüksek Öğretim Müesseseleri Olarak Camiler”, çev. Harun Yılmaz, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2014), 257.

²⁴ Doris Behrens-Abouseif'in 8/14. yüzyıldan itibaren hankah, medrese ve caminin işlevlerini birleştiren müesseselerin gelişimini inceleyen çalışması için bk. Behrens-Abouseif, “Change in Function”.

²⁵ Makrîzî'nin *el-Hutat*'ın Kahire'nin camileri hakkındaki bölümünde Sultan Hasan Camii'ni ele aldığı kısma “Bu cami, Sultan Hasan Medresesi olarak bilinmektedir” şeklindeki ifadelerle başlaması, açık bir şekilde yapının cami ve medresenin işlevlerini birleştirdiğine işaret etmektedir. Bk. Makrîzî, *el-Hutat*, 4(1)/269.

²⁶ Abdallah Kahil, *The Sultan Hasan Complex in Cairo, 1357-1364: A Case Study in the Formation of Mamluk Style* (Würzburg: Orient-Institut Beirut, 2008), 31-35. Caminin günümüze ulaşan vakfiyesinin iki farklı neşri için bk. Emîn, “Mesârifü Evkâfi's-Sultan el-Melikü'n-Nâsir Hasan”, 3/339-449; *Kitâbü Vakfi's-Sultân en-Nâsir Hasan*, 1-227.

fıkhı tedrisine tahsis edilmişti. Ayrıca avlunun dört köşesinde her bir mezhep için müstakil birer medrese bulunuyor, bu medreseler müderris ve öğrencilere konaklamaları, derslerini sürdürmeleri ve ibadetlerini ifa edebilmeleri için mekânlar sunuyordu.²⁷

Memlükler döneminde Kahire'deki cami tasavvuruna bakıldığında medrese ile caminin işlevlerinin büyük ölçüde iç içe geçtiği görülür. George Makdisi'nin "Kahire'deki pek çok cami, esas itibarıyla bir eğitim kurumu fonksiyonu icra ediyor, bunun yanı sıra bir cuma mescidi olarak hizmet veriyordu"²⁸ şeklindeki tespiti, Kahire camilerinin ibadethane olmanın ötesinde ilim kurumları olarak işlev gördüğünü ihsas etmektedir. Neticede Memlükler dönemiyle birlikte Kahire'de daha önce görülmemiş bir oranda cami sayısının arttığını, camilerin vakıflarla desteklenen derslere ev sahipliği yaptığını ve medreselerin de zamanla içerisinde minberi ve hatibi olan camilere dönüştüklerini söylemek mümkündür. Bu gelişmeler bir taraftan Memlükler döneminde Kahire'de imamlık ve hatiplik mansıplarının sayısının arttığına diğer taraftan bu camilerde imamlık ve hatiplik görevlerini üstlenen âlimlerin canlı bir ilmî çevrenin içerisinde vazifelerini yerine getirdiklerine işaret etmektedir.

2. Vakfiyeler, İnşâ ve Edep Literatüründe İmamlar ve Hatipler: Yetlilikler, Görevler ve Mansıplar

Kahire'de ve Memlükler'in hâkimiyetindeki diğer şehirlerde cami ve mescitler başta olmak üzere medrese, hankah, zâviye ve türbe gibi kurumlarda cemaatle kılınan namazlara önderlik etmek üzere imamlar tayin edilmiştir. Günümüze ulaşan vakfiyelerde imamların namazın ve diğer ibadetlerin ahkâmını bilen, hafız, kaidelerine uygun bir şekilde Kur'an'ı tilavet edebilen, yüksek ve güzel sese sahip kimselerden seçilmesi beklenmiştir.²⁹ İmamdan ayrı olarak vakfiyelerde cuma namazlarını ve bayram namazlarını kıldırmak ve bu namazlarda hutbeyi okumak üzere bir hatip tayin edildiği görülmektedir.³⁰ Hutbe, cuma günü öğle vaktinde kılınan cuma namazının farzı, Ramazan ve Kurban bayramlarında eda edilen bayram namazlarının ise sünnetidir.³¹ Bunların dışında aşırı kuraklık

²⁷ Sultan Hasan Camii'nde dört fıkıh mezhebine tahsis edilen medreseler kendilerine ait bir avluya, mescide, eyvana ve ikamet etmek için hücrelere sahiptir. Bk. Kahil, *The Sultan Hasan Complex in Cairo*, 43-60.

²⁸ George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu - Tuncay Başoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 57.

²⁹ Ali, "Nassâni cedidâni min vesikati'l-Emîr Sargatmış (bakiyye)", 167; Osmân, *Vesikati Vakfi Cemâleddin Yûsuf el-Üstâdâr*, 169.

³⁰ Emîn, *el-Evkâf*, 187; Jonathan P. Berkey, *Popular Preaching and Religious Authority in the Medieval Islamic Near East* (Seattle: University of Washington Press, 2001), 38.

³¹ Mustafa Baktır, "Hutbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 09 Nisan 2024).

dönemlerinde yağmur duası için toplanıldığında (*istiskâ*) veya ay ve güneş tutulmaları (*kusûf ve husûf*) için bir araya geldiğinde de hutbe irat edilmiştir. İlk dönemlerde hutbe okuma görevi halifelerin uhdesinde bulunmakta iken ilerleyen dönemlerde bu vazife âlimlere tevdi edilmiş; söz konusu âlimler hutbelerde dönemin halifesi ve sultanının isimlerini zikrederek onlara dua etmişlerdir.³² Memlûkler döneminde de hutbe, cemaatle ifa edilen söz konusu ibadetlerin bir parçası olmanın yanı sıra sosyal ve siyasal hayatta etkili bir rol oynamıştır. Yeni sultanın cülûsu, cihad ilanı ve savaşlardaki zaferlerin duyurulması gibi siyasi ve askerî gelişmeleri haber vermek için de camilerde hutbeler irat edilmiştir.³³ Yöneticinin isminin zikredilmesi, önemli siyasi-askerî olayların bildirilmesi ve toplumu ilgilendiren gelişmelerin ilanı hutbenin yarı resmi bir toplumsal bilgilendirme kanalı işlevi görmesini de sağlamıştır.³⁴

Memlûkler döneminde resmi yazışmaları yürüten kâtiplere rehberlik etmek üzere kaleme aldığı *Subhu'l-a'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ* adlı eserinde Kalkaşendî, Mısır'daki askerî, divanî ve dinî vazifeleri sırasıyla ele almış ve dinî vazifeler arasında hatipliğe de yer vermiştir. Ona göre dinî vazifelerin en önemlisi ve rütbece en üstün olanı hatipliktir. Zira Hz. Peygamber bizzat kendisi bu görevi yerine getirmiş, ondan sonra da Hulefâ-yi Râşidîn ve diğer halifeler onu takip etmiştir. Ancak Memlûkler döneminde camilerin sayısı takip edilemeyecek derecede arttığından sultan yalnızca Kal'atülcebel'deki Kale Camii gibi bazı önemli camilerin hatiplik vazifesine tayinlerle doğrudan ilgilenebilmiştir.³⁵ Kalkaşendî hatibin tayin

³² Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 5/463; Johannes Pedersen, "Khaṭīb", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)* (Leiden: E.J. Brill, 1997), 4/4/1110; Daniella Talmon-Heller, *Islamic Piety in Medieval Syria: Mosques, Cemeteries and Sermons under the Zangids and Ayyūbids (1146-1260)* (Leiden: Brill, 2007), 88.

³³ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâ'ü'l-gumr bi-ebnâ'i'l-'umr*, ed. Hasan Habeşî (Kahire: Lecnetü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1969), 1/257, 2/13, 50; Berkey, *Popular Preaching*, 13; Talmon-Heller, *Islamic Piety in Medieval Syria*, 89; Linda G. Jones, "Khuṭba, premodern", *Encyclopaedia of Islam THREE* (Erişim 25 Şubat 2021).

³⁴ Petry, *The Civilian Elite of Cairo*, 260; a. mlf. *The Mamluk Sultanate*, 149.

³⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 4/40. Kahire dışındaki diğer önemli merkezlerde, örneğin Halep şehrinde de şehrin en üst yöneticisi konumunda olan nâib, şehrin Ulu Camii'nin hatibini atama yetkisini elinde bulunduruyordu. Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 4/228. Memlûkler döneminin bir diğer önemli inşâ müellifi olan Sehmâvî de Kale Camii'nin hatibinin sultan tarafından tayin edildiğini, bu makama Şâfiî kâdîlkudâtının atandığını ve sultanın huzurunda hutbe okuduğu için ona "hatîbü'l-hutebâ" unvanı verildiğini belirtmiştir. Bk. Şemsüddîn Muhammed es-Sehmâvî, *es-Sağrû'l-bâsim fî sinâ'ati'l-kâtib ve'l-kâtim*, thk. Eşref Muhammed Enes (Kahire: Matbaatu Dâri'l-Kütübî'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2009), 1/409. Sehmâvî aynı yerde atamaları saltanat makamından yapılan sarayda görevli imamlardan ve sultanın özel imamlarından da söz etmiştir. Buna göre saray imamlarından (*e'immetu'l-kasr*) başka sultana namaz kıldıran ve nöbetleşe görev

yazısını yazacak kâtibin, belgede hatiplik vazifesine uygun düşecek bazı hususlara işaret etmesi gerektiğini belirtmiştir. Buna göre hatip fesahat ve belagat sahibi olmalı, sözleri kalplere tesir etmeli, kendisini dinleyenleri ahiretteki mükâfat ve ceza konusunda uyarmalı, kalpleri yumuşatacak bir üslup benimsemeli, her konuya uygun düşecek bir hutbe hazırlamalı, hutbeyi fazla uzatmamalı, muhataplarına belîğ ve anlaşılır bir üslupla hitap etmelidir.³⁶

Edebiyat literatüründe imamlık ve hatipliğin tasvirine gelince Dımaşk'ta Şâfiî kâdilkudâtılığı yapmış, Dımaşk ve Kahire'de önemli müderrislik görevleri üstlenmiş olan Şâfiî fakihî Tâceddin Abdülvehhâb es-Sübki (ö. 771/1370), dönemindeki meslekleri ve meslek erbabının yerine getirmesi gereken vazifeleri ele aldığı *Mu'îdu'n-ni'am ve mübîdü'n-nikam* adlı eserinde imamlık ve hatipliğe de yer vermiştir. Ona göre imam, kendisine tabi olanlara örnek olmak için namazlarında ihlaslı olmalı, dualarında Allah'a yakarıp tazarruda bulunmalı, doğru ve güzel bir kıraate sahip olmalı, temizliğine dikkat etmeli, vaktinde mescitte hazır bulunmalı, özetle imamlık vazifesinin gereklerini en mükemmel şekilde yerine getirmeye çalışmalıdır.³⁷ Sübkî bu kısa tasvir ve nasihatın ardından imamlık vazifesine tayinle ilgili dönemde karşılaştığı bir hususa dikkat çeker ve bir kişinin iki mescidin imamlığına aynı anda tayin edilmesinin caiz olmadığını söyler. Zira her iki mescitte de bu imamdan beklenen, vakit girdiği anda namazı kaldırmasıdır ve bu imamın bir mescidi diğerine tercih etmesini geçerli kılacak meşru bir sebep de yoktur.³⁸ Memlûkler döneminde bir âlimin birden fazla ilmî ve kazâî mansıba aynı anda tayin edilmesi sıkça rastlanılan bir durumdur. Tabakat eserlerinde kadılık, birden fazla

yapan iki imam daha (*e'immetu'l-melik*) bulunmaktaydı. Bk. Sehmâvî, *es-Sağrî'l-bâsim*, 1/409.

³⁶ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 11/89, 97. Kalkaşendî, sultanların namazgâhı olan Kale Camii'nin hatipliği için hazırlanan tayin yazısının metnine (*tevkî*) yer vermiştir ve bu metin yukarıda belirtilen hususları ihtiva etmektedir. Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 11/219-221. Memlûkler döneminin meşhur edip, şair ve inşâ kâtiplerinden biri olan İbn Nübâte el-Mısrî (ö. 768/1366) tarafından hazırlanan ve Dımaşk'taki Cerrâh Camii'ne hatip tayinini konu edinen *tevkî* için bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 12/369-370.

³⁷ Tâceddin es-Sübki, *Mu'îdu'n-Ni'am: Makam ve Meslek Ahlâkı*, haz. Harun Yılmaz - Muhammet Enes Midilli (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 212-213. Tâceddin es-Sübki'nin babası dönemin meşhur Şâfiî fakihî ve kâdilkudâtî Takıyyüddin es-Sübki'nin de (ö. 756/1355) imamlık vazifesinin önemi, bu makama getirilen kişinin taşıması gereken şartlar ve vasıflar ile ehil olan kişilerin bu makamı talep etmesinin gerekliliği gibi hususları ele aldığı müstakil bir risalesi bulunmaktadır. Bk. Abdülmecîd b. Muhammed es-Sebil, "Talebü's-selâme fi terki'l-îmâme te'lifü'l-İmâm Takıyyüddin Ebü'l-Hasen Ali b. Abdülkâfi es-Sübki el-Hazrecî eş-Şâfiî 683 h. - 756 h.", *Mecelletü'l-Merkezi'l-Buhûs ve'd-Dirâsati'l-İslâmiyye* 39 (2013), 467-495.

³⁸ Sübkî, *Mu'îdu'n-Ni'am*, 212-213.

medresenin müderrisliği, imamlık ve hatiplik gibi vazifelere aynı anda tayin edilen çok sayıda âlim bulunmaktadır.³⁹ Sübkî burada oldukça yaygın olan birden fazla mansıba aynı anda atanma pratiğine karşı çıkmamakla birlikte imamlık vazifesinde bunun caiz olmadığı şeklindeki kanaatini açık bir şekilde ifade etmiştir.⁴⁰ Hatiplik mesleğini ele aldığı bölümde ise hatibin, cemaatin iştebileceği şekilde yüksek sesle konuşması, cemaat içerisinde yaşlı, zayıf, küçük yaşta ve düşkün kimseler varsa hutbeyi fazla uzatmaması, ehli olmayanların anlamakta güçlük çekeceği ifadeler kullanmaması, açık ve tane tane konuşması, seci ve sanatlı söz söyleme konusunda aşırıya kaçmaması gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca burada hatibin hutbede sultanın istikamet üzere olması için dua etmesinde bir beis olmadığını, zira sultanın selametinin Müslümanların selameti anlamına geleceğini belirtmiştir.⁴¹

Hatipliğin âdâbı hakkında yazılmış ilk müstakil eser olan İbnü'l-Attâr'ın (ö. 724/1324) *Edebü'l-hatib*'i de hutbenin fikhî ahkâmı, hatibin sahip olması gereken vasıflar ve yeterlilikler, hatipliğin usulü ve âdâbı gibi konularda ayrıntılı bilgiler ihtiva etmektedir.⁴² Dımaşk'ta meşhur Şâfiî fakihî Nevevî'nin (ö. 676/1277) yakın talebelerinden olan İbnü'l-Attâr, eserinin mukaddimesinde hatipliğin halkla Allah Teâlâ'yı buluşturan (*vuslaten beyne'l-halki ve'r-Rab*) yüce bir makam olduğunu, kendisinden önce ulemanın kadılığın âdâbı (*edebü'l-kâdî*) konusunda eserler kaleme aldığını ancak hatipliğin âdâbı konusunda müstakil bir kitap telif edilmediğini, bu sebeple böylesi bir eser telif ettiğini belirtmiştir.⁴³ Kitap temelde iki ana bölüme ayrılmış, ilk bölümde hatibin sahip olması gereken vasıflar, ikinci bölümde ise hutbe ve hatiplikle ilgili fikhî ahkâm ele alınmıştır. İbnü'l-Attâr ilk bölümde hatibin Ehl-i sünnet üzere sahih bir akideye sahip olması, istikamet üzere bir hayat sürmesi, dünya nimetlerine aldanmaması, karşılaştığı meşakkatlere karşı sabırlı olması, her daim Allah'ı anması, ibadetlerinde devamlı olması ve hak bildiği sözleri ve fiillerinde insanların kınamasından çekinmemesi gerektiğini belirtmiştir.⁴⁴ Kitabın asıl kısmını oluşturan ve daha hacimli olan ikinci bölümünde ise Şâfiî mezhebini esas alarak fasıllar halinde hatipliğin ve hutbenin şer'î ahkâmını incelemiştir.

³⁹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Midilli, *Memlûk Kudüs'ünde Âlimler*, 238-242.

⁴⁰ Burada Tâceddin es-Sübkî'nin bizzat kendisinin hayatının çeşitli dönemlerinde Dımaşk ve Kahire'de birden fazla kazâi ve ilmî vazifeye aynı anda tayin edildiğine işaret etmek gerekir. Bk. Harun Yılmaz, "Bir Memlûk Ulema Ailesinin Tahsil ve Tedris Serüveni: Sübkî Ailesi Örneği", *Memlûkler Dönemi İlim Geleneği – II*, ed. Gürzat Kami vd. (İstanbul: İstanbul University Press, 2024), 64-68.

⁴¹ Sübkî, *Mu'iddü'n-Ni'am*, 208-209.

⁴² Alâaddin Ali b. İbrahim İbnü'l-Attâr, *Edebü'l-hatib*, thk. Muhammed b. Hüseyin es-Süleymânî (Beirut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996).

⁴³ İbnü'l-Attâr, *Edebü'l-hatib*, 86.

⁴⁴ İbnü'l-Attâr, *Edebü'l-hatib*, 87-90.

İbnü'l-Attâr hutbede ele alınacak münferit konulara dair bilgi vermese de hutbede esas olanın, iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak, ihsan ettiği nimetler için Allah'a hamdetmek ve onu yüceltmek, dünyanın geçiciliğini ve ölümü hatırlatmak, iyilik ve takvada yardımlaşmayı, mazluma yardım etmeyi ve zalimin zulmünü engellemeyi tavsiye etmek, Müslümanların başındaki yöneticileri adalet, insaf ve iyiliğe teşvik etmek, duaların kabulü, bereketlerin ihsanı ve günahların affı için dua ve tazarruda bulunmak olduğunu ifade etmiştir.⁴⁵

Memlükler döneminden günümüze ulaşan cami ve cami işlevine sahip diğer kurumların vakfiyelerinde de imamlar ve hatiplerin vasıfları ve yeterlilikleri edep literatürüne benzer bir çerçevede fakat daha muhtasar bir şekilde kayıt altına alınmıştır. Ayrıca vakfiyeler imamların ve hatiplerin evsafına dair genel bir tasvir sunmanın ötesinde onların görevleri ve kendilerine tahsis edilen aylık maaş ve erzak gibi konularda muayyen ve ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Örneğin 3/9. yüzyılda Ahmed b. Tolun tarafından inşa edilen ancak 7/13. yüzyılın sonunda kapsamlı bir imar faaliyetiyle yenilenen İbn Tolun Camii'nin bu dönemden günümüze ulaşan vakfiyesinde, imam ve hatibin taşınması gereken vasıflara dair şartlar ile bu vazifeler için öngörülen tahsisat ayrıntılı biçimde kayıt altına alınmıştır.⁴⁶ Hatiplik vazifesine tayin edilecek kişinin Şâfî mezhebine mensup, fakih ve hitabet vazifesini ifaya ehil olması öngörülmüştür. Vazifesi cuma namazları, bayram namazları, küsûf zamanı ve yağmur duası (*istiskā*) yapılan vakitlerde hutbe vermek olarak belirlenen hatibe, aylık 120 dirhem maaşın yanı sıra günlük muayyen bir miktar erzak tahsis edilmiştir. İmamlık vazifesine tayin edilecek kimseye de 110 dirhem aylık maaş ve günlük erzak ayrılmıştır.⁴⁷

8/14. yüzyılın ortalarında Kahire'de Kal'atülcebel yakınında inşa edilen ve şehrin en görkemli camilerinden ve kapsamlı eğitim kurumlarından biri olan Sultan Hasan Camii'nin günümüze ulaşan vakfiyesinde kible yönündeki mihrapta görev yapmak üzere fakih ve dindar olması şart koşulan iki hatip tayin edilmiş, bunların hatiplik konusunda istikrar kazanmış usullere uygun olarak cuma ve bayram namazlarında münavebe ile hatiplik görevlerini yerine getirmeleri şart koşulmuş, kendilerine aylık

⁴⁵ İbnü'l-Attâr, *Edebü'l-hatîb*, 122-126.

⁴⁶ İbn Tolun Camii'nin tarihi, Memlükler döneminde yeniden imarı, bu sırada kurulan vakfi ve vakfiyenin muhtevası hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Tarek Swelim, *Ibn Tulun: His Lost City and Great Mosque* (Cairo: American University in Cairo Press, 2015); Midilli, "Memlükler Döneminde Bir İlim Kurumu". İbn Tolun Camii'nin vakfiyesi için ayrıca bk. *Vakfiyyetü Hüsâmeddin Lâçin (21 Rebüülâhir 697)*, Dâru'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Mecmû'atü'l-Mahkemeti's-Şer'iyye, nr. 3/17, 18.

⁴⁷ Midilli, "Memlükler Döneminde Bir İlim Kurumu", 55.

300'er dirhem maaş tahsis edilmiştir.⁴⁸ Camiye hatipten ayrı olarak birden fazla imam tayin edilmiştir. Vakfiyede bu imamların hafız olması şart koşulmuş, görevleri ise farz olan beş vakit namazın yanı sıra Ramazan ayı boyunca teravih namazlarında ve diğer nafile ibadetlerde imamlık yapmak olarak belirlenmiştir. Vakfiyeden anlaşıldığına göre bu imamlardan biri kible eyvanı diğeri ise hususen sultanın türbesi (*imâmü'l-kubbe*) için görevlendirilmiş, ilkinde aylık 100 dirhem, ikincisine ise 60 dirhem maaş tahsis edilmiştir. Bu iki imama ilaveten camide Sünnî fıkıh mezheplerinin her birine tahsis edilmiş dört medresede görev yapmak üzere ayrı ayrı dört imam (*el-e'immetü'l-erba'a bi'l-medârisi'l-erba'a*) atanmış, bunların da hafız olmaları, beş vakit namazın yanında Ramazan ayındaki ibadetlerde imamlık vazifesini yerine getirmeleri şart koşulmuş ve kendilerine aylık 60 dirhem maaş tahsis edilmiştir. Ayrıca bahsi geçen altı imamdan her birinin maaşına, yerine getirecekleri ilave vazifeler sebebiyle Ramazan ayında 40 dirhem ek ödeme yapılması kararlaştırılmıştır.⁴⁹

Vakfiyede imamların imamlık vazifesinin yanında vakıflı derslerde öğrencilik kadrosuna da atanabileceklerinin belirtilmiş olması onların camide teşekkül eden ilmî çevreyle ilişki kurma imkânlarına işaret etmesi bakımından dikkat çekicidir. Buna göre camide bir kişinin nâzırlık, müderrislik, muîdlik, müftülük, hatiplik ve öğrencilik gibi birden fazla vazifeye⁵⁰ aynı anda tayin edilemeyeceği belirtilmiş, ancak bu kaideden yalnızca imamlar istisna tutulmuş, onların imamlık vazifesiyle birlikte öğrencilik kadrosuna da (*el-imâme ve't-taleb*) tayin edilebilecekleri belirtilmiştir. Vakfiyede öğrencilik kadrosuna atanan imamların derslerde düzeni sağlama ve yoklama alma işini ifade eden nakiplik vazifesini yerine getirmeleri, bunun yanında dersin başında Kur'an tilavet etmeleri ve akabinde vâkıf için yapılan duayı okumaları şart koşulmuştur.⁵¹ Fıkıh derslerinde ileri seviyedeki öğrencilerin (*müntehî*) aylık 40 dirhem, başlangıç seviyesindeki öğrencilerin (*mübtedî*) ise aylık 30 dirhem

⁴⁸ Emîn, "Mesârifü Evkâfi's-Sultan el-Melikü'n-Nâsır Hasan", 3/394-395, 429.

⁴⁹ Emîn, "Mesârifü Evkâfi's-Sultan el-Melikü'n-Nâsır Hasan", 3/402.

⁵⁰ Vakfiyesine göre Sultan Hasan Camii'nde dört fıkıh mezhebinin her biri için derslerin yanı sıra hadis, tefsir, kıraat, usûl-i fıkıh, nahiv, tıp ve ilm-i mîkât gibi dersler düzenlenmiştir. Bu yönüyle cami, Memlûkler döneminde Kahire'de kurulan ilim müesseseleri arasında mimari işlevlerinin genişliği yanında ihtiva ettiği derslerin ve âlimlere sunduğu kadroların çeşitliliği bakımından da kapsamlı bir kurumdur. Ayrıntılı bilgi için bk. Midilli, "Ulemânın Memlûk Coğrafyasına Yönelmesi", 405-407.

⁵¹ Emîn, "Mesârifü Evkâfi's-Sultan el-Melikü'n-Nâsır Hasan", 3/421. Kahire'de 811/1408 yılında inşa edilen ve medrese ile hankahtan müteşekkil olan Cemâliyye Medresesi'nin günümüze ulaşan vakfiyesinde de nâzırın hankahtaki sûfilardan birini imam olarak tayin etmesi şart koşulmuştur. Yani Sultan Hasan Camii'ne benzer şekilde burada da sûfilik ve imamlık vazifeleri bir kimse üzerinde birleşmiştir. Bk. Osmân, *Vesikatü Vakfi Cemâleddin Yûsuf el-Üstâdâr*, 169.

maaş aldıkları göz önünde bulundurulduğunda iki vazifeye (imamlık ve öğrencilik) aynı anda atanan imamların aylık tahsisatında hatırı sayılır bir artış gerçekleşmiş olmaktadır.⁵²

Sultan Hasan Camii'nden kısa bir süre önce inşası tamamlanan Sargatmışiyye Medresesi, vakfiyesinde Hanefî fıkının ve hadis ilminin eğitimi için kurulan bir ilim kurumu ve beş vakit namazın cemaatle eda edildiği bir mescit olarak tanımlanmıştır.⁵³ Medrese, İbn Tolun Camii'nin hemen kuzeyinde inşa edildiği için cuma ve bayram namazlarının camide kılınması öngörülmüş ve medreseye hatip tayin edilmemiştir. Bununla birlikte vakfiyede medreseye beş vakit namazı ve Ramazan aylarında teravîh namazını kıldırmak üzere Hanefî mezhebine müntesip olması şart koşulan bir imam tayin edilerek kendisine aylık 70 dirhem maaş tahsis edilmiştir.⁵⁴ Sultan Muhammed b. Kalavun tarafından 703/1303 yılında inşa edilen Nâsiriyye Medresesi ise kıraat ve hadis derslerinin yapıldığı bir kubbe ve dört fıkîh mezhebi için derslerin tertip edildiği dört eyvanlı bir medreseden oluşmaktadır. Vakfiyesine göre Nâsiriyye'ye biri kubbe diğeri ise medresede görev yapmak üzere dört Sünnî fıkîh mezhebinden birine müntesip olması şart koşulan iki imam tayin edilmiş ve her birine aylık 80'er dirhem maaş tahsis edilmiştir.⁵⁵

Son Memlûk sultanlarından Kansu Gavri (906-922/1501-1516) tarafından Kahire'de inşa edilen ve medrese, hankah, türbe ve mektep gibi birimlerden oluşan Gûriyye'ye de imamlar ve hatipler tayin edilmiştir. Vakfiyede nâzır tarafından medreseye tayin edilecek imamın Kur'an ve dinî ilimler konusunda bilgi sahibi, güzel ahlakıyla tanınan, Kur'an'ı kaidelerine uygun bir şekilde tilavet edebilen, namaz, oruç ve diğer ibadetlerin ahkâmını bilen biri olması şart koşulmuş, görevi beş vakit namazda ve Ramazan ayındaki ibadetlerde imamlık yapmak olarak belirlenmiş ve kendisine aylık 1200 dirhem maaş tahsis edilmiştir. Medresede cuma ve bayram namazlarında hutbe okumak üzere görevlendirilen hatibe ise aylık 600 dirhem maaş tahsis edilmiştir.⁵⁶ Medresedeki imamdan başka aynı

⁵² Vakfiyede öğrencilerin aylık tahsisatının belirtildiği bölüm için bk. Emîn, "Mesârifü Evkâfi's-Sultan el-Melikü'n-Nâsır Hasan", 3/396. Vakfiyelerde imam ve hatiplere tahsis edilen maaşların ekonomik değerinin tespiti gerek Memlûkler dönemi boyunca dirhem değerindeki dalgalanmalar gerekse vakfiyelerde farklı dirhemlerin (*dirhem nukra*, *dirhem fülûs* vb.) kullanılmış olması sebebiyle güçtür. Buna dair bir değerlendirme için bk. Jonathan P. Berkey, *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo: A Social History of Islamic Education* (Princeton: Princeton University Press, 1992), 77.

⁵³ Ali, "Nassâni cedidâni min vesikati'l-Emîr Sargatmış (bakiyye)", 145.

⁵⁴ Ali, "Nassâni cedidâni min vesikati'l-Emîr Sargatmış (bakiyye)", 149.

⁵⁵ Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fînûni'l-edeb* (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 32/44, 47.

⁵⁶ Alhamzah, *Late Mamluk Patronage: Qansuh al-Ghuri's Waqfs*, 104.

görevleri yerine getirmek üzere hankah için ayrı bir imam tayin edilmiş ve kendisine 300 dirhem maaş ayrılmıştır.⁵⁷ Aylık maaşlarının dışında imamlar ve hatipler de dâhil olmak üzere Gûriyye'de görevli tüm personele günlük erzak tahsis edilmiş, ayrıca Ramazan aylarına ve bayramlara özel olmak üzere ilave ödemeler yapılması kararlaştırılmıştır.⁵⁸

Görüldüğü üzere Memlûkler döneminden günümüze ulaşan bazı cami ve medreselerin vakfiyelerinde imam ve hatiplerin mezhebî aidiyetleri konusunda şartlar yer almaktadır. Örneğin İbn Tolun Camii'nin vakfiyesinde imam ve hatibin Şâfiî, Zâhir Camii, Berkûkiyye Medresesi ve Sargatmışıyye Medresesi'nde ise Hanefî olması şart koşulmuştur.⁵⁹ Nâsırıyye Medresesi'nde ise imamların dört Sünnî fıkıh mezhebinden birine müntesip olması şart koşulmuş, bu konuda tercih vakfın nâzırına bırakılmıştır.⁶⁰ Eldeki verilerden Kahire'deki camilerde ve cami işlevi gören diğer kurumlarda görev yapan imamların ve hatiplerin mezhebî aidiyetlerine ilişkin tam bir resim elde etmek zor olsa da vakfiyelerde çoğunlukla dört Sünnî fıkıh mezhebinden birine mensubiyetin şart koşulduğu söylenebilir. Ayrıca bu vakfiyeler, imamlar ve hatiplerin camilerin ve eğitim kurumlarının vakıflarından geçimlerini sağlayabilecekleri düzenli bir tahsisat ve aynı erzak aldıklarını da göstermektedir.

Bu çalışma kapsamında incelenen bazı vakfiyeler ile dönemin tarih ve tabakat literatüründe imamlara ve hatiplere konaklamaları veya kullanımları için hususi mekânlar tahsis edildiğine dair kayıtlar da bulunmaktadır. Bazı camilerin kible yönünde hatibin hutbeye hazırlanması için *dâru'l-hitâbe* adı verilen bir bölümün yer aldığı ifade edilmektedir. Örneğin Kudüs'te Aksâ Camii'nin kible yönünde yer alan *dâru'l-hitâbenin* hatip ve ailesinin konaklamasına imkân veren bir yapı olduğundan söz edilmektedir. Buna göre Mescid-i Aksâ'nın bakımıyla vazifelendirilen görevlilerden biri, bir gece Aksâ Camii'nin hatibi Necmeddin İbn Cemâa (ö. 795/1393) ve hanımının *dâru'l-hitâbeden* çıkıp camiye geçtiklerini ve sabaha kadar nafîle ibadetle meşgul olduklarını ifade etmiştir.⁶¹ Dımaşk'taki Emeviyye Camii'nde de hatibin mesken olarak kullandığı bir

⁵⁷ Alhamzah, *Late Mamluk Patronage: Qansuh al-Ghuri's Waqfs*, 108.

⁵⁸ Alhamzah, *Late Mamluk Patronage: Qansuh al-Ghuri's Waqfs*, 114-116.

⁵⁹ Makrîzî, *el-Hutat*, 4(1)/194. Medrese, hankah ve türbeden müteşekkil Berkûkiyye'nin vakfiyesinde biri medresenin kible eyvanında diğeri türbede imamlık yapmak üzere görevlendirilen ve Hanefî mezhebine müntesip olmaları şart koşulan iki imam hakkındaki bölüm için bk. Mostafa, *Madrassa, Hânqâh und Mousoleum des Barqûq*, 128-129.

⁶⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 32/44, 47.

⁶¹ Ebü'l-Yümn Mücîrüddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-Uleymî, *el-Ünsü'l-celil bi-târîhi'l-Kuds ve'l-Halil*, thk. Adnan Yûnus Abdülmecîd Ebû Tebbâne - Mahmûd Avde el-Ke'âbine (Amman: Mektebetü Dandis, 1999), 2/187.

dârü'l-hitâbe bulunmaktaydı.⁶² Makrîzî ise Hâkim Camii'nde hatibe tahsis edilen "kâ'atu'l-hitâbe" adlı bir bölümden söz etmektedir.⁶³ Benzer şekilde Gûriyye Medresesi'nin vakfiyesinde de kible eyvanında minbere yakın bir konumda hatibe tahsis edilmiş bir birim (*kâ'a*) zikredilmektedir.⁶⁴ İmamlara gelince Dımaşk'ta 9/15. yüzyılın ortalarında inşa edilen ve bünyesinde cuma namazı kılınan bir cami de barındıran Sâbûniyye Dârülkur'anı'nda imam ve ailesinin konaklaması için tahsis edilmiş bir mesken (*kâ'atun li-sekenihi ve 'iyâlihi*) bulunmaktaydı.⁶⁵ Kahire'deki Gûriyye Medresesi'nin vakfiyesine göre de yapının revaklarından biri imamın meskeni olarak ayrılmıştır.⁶⁶ Bu tür kayıtlar Memlükler döneminde en azından bazı cami ve eğitim kurumlarında hatiplerin ve imamların kullanımına tahsis edilmiş mimari birimlerin veya meskenlerin bulunduğuna işaret etmektedir.

3. Memlük Tabakat Literatüründe İmamlar ve Hatipler: Tahsil Süreçleri ve İlmî-Meslekî Kariyerleri

Memlükler döneminde telif edilen tabakatlar ve diğer biyografi kaynakları çoğunlukla seçkin âlimlerin, kadılık ve önemli müderrislik görevlerine getirilmiş veya siyasi güç sahipleriyle yoğun ilişkiler geliştirmiş olanların biyografilerine odaklanmaktadır. Bu sebeple Kahire ve Dımaşk gibi merkezlerin dışındaki şehirlerde veya büyük şehirlerdeki küçük cami ve mescidlerde görev yapan imamlar ve hatipler hakkındaki kayıtlar sınırlıdır.⁶⁷ Buna rağmen dönemin zengin biyografi kaynakları üzerinden imamların ve hatiplerin kimliklerine, tahsil süreçlerine ve kariyerlerine dair bilgiler elde etmek mümkündür. Vakfiyelerde de görüldüğü üzere imamlık ve hatiplik, vakıfla desteklenen kurumlarda yeterlilikleri, vazifeleri ve tahsisatları belirlenmiş mansıplardır.⁶⁸ Dönemin tabakat-terâcim literatürü

⁶² Buna dair bazı kayıtlar için bk. Ebû Muhammed Kâsım b. Muhammed el-Birzâlî, *el-Muktefâ alâ Kitâbi'r-Ravzateyn el-ma'rûf bi-Târîhi'l-Birzâlî*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beirut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2006), 3/241, 297, 308; Ebû's-Safâ Salâhüddîn Halîl b. İzzeddîn Aybeg b. Abdullâh es-Safedî, *A'yânü'l-Asr ve a'vânü'n-nasr*, thk. Ali Ebû Zeyd (Dımaşk: Dârü'l-Fîkr, 1998), 4/440.

⁶³ Makrîzî, *el-Hutat*, 4(1)/125.

⁶⁴ Alhamzah, *Late Mamluk Patronage: Qansuh al-Ghuri's Waqfs*, 65, 68.

⁶⁵ Ebû'l-Mefâhir Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed en-Nu'aymî, *ed-Dâris fi târihi'l-medâris*, thk. Cafer el-Hasenî (Dımaşk: el-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Arabî, 1948), 1/14-15.

⁶⁶ Alhamzah, *Late Mamluk Patronage: Qansuh al-Ghuri's Waqfs*, 81.

⁶⁷ Carl F. Petry, 9/15. yüzyıl Kahire uleması üzerine yaptığı kantitatif araştırmada imamlar ve hatiplere ilişkin kayıtların çoğunlukla Ezher, Amr b. Âs, İbn Tolun, Akmer, Hâkim ve Kale camileri ile Berkûkiyye ve Müeyyediyeye medreseleri gibi şehrin önde gelen cami ve eğitim kurumlarıyla ilişkili olduğunu tespit etmiştir. Bk. Petry, *The Civilian Elite of Cairo*, 261.

⁶⁸ Vakfiyelerde imam ve hatip için belirlenmiş tahsisat bulunsa da bazı âlimlerin ilmin saygınlığını koruma hassasiyetiyle bu tahsisatı almaktan kaçındıkları görülmektedir. Kahire'de Mardînî Camii'nin hatipliğine getirilen Rükneddin Ömer el-Ca'berî'nin

bir taraftan prestijli kurumlarda imamlık ve hatiplik görevlerini üstlenen âlimlerin tahsil süreçlerine, tahsil ettikleri ilimlere ve metinlere dair kayıtlar ihtiva ederken diğer taraftan bu âlimlerin imamlık ve hatiplik mansıplarına tayinlerine, özellikle bazı önemli camilerin hatipliğine tayin edilebilmek için giriştikleri rekabete ve imamlık ve hatiplik dışında üstlendikleri başka vazifelere ilişkin bilgiler sunmaktadır. Burada temsil gücü yüksek olduğu düşünülen bazı imam ve hatip biyografilerine odaklanılacak ve bu görevi üstlenen âlimlerin tahsil süreçleri ile mesleki kariyerleri hakkında bir tasvir sunulmaya çalışılacaktır.

Hatırlanacağı üzere gerek edep literatüründe gerekse vakfiyelerde imamların Kur'an tilavetinde ve kıraat ilminde yetkin olmalarının gerekliliğine vurgu yapılmıştır. Her ne kadar hatiplik vazifesine getirilen âlimlere kıyasla imamlar hakkındaki biyografik kayıtlar çok daha sınırlı olsa da bu âlimlerin özellikle kıraat ilminde öne çıktıkları ve imamlık görevleriyle birlikte kıraat ilmine dair dersler tertip ettikleri görülmektedir. Örneğin Makrîzî, Ezher Camii'nin imamlarından Fahreddin Osman el-Bilbîsî'nin (ö. 804/1402) Mısır'da kıraat ilimlerinin en önde gelen ismi (*şeyhü'l-kirâ'ât bi-diyâri'l-Mısr*) olduğunu belirtmiştir.⁶⁹ İbn Tolun Camii'nin imamlarından Ebü'l-Feth Muhammed el-Askalânî (ö. 793/1390), dönemin meşhur kıraat âlimlerinden Takıyyüddin İbnü's-Sâiğ'in (ö. 725/1325) öğrencisi olmuş, kırâat-i seb'aya dair muteber metinlerden biri olan *eş-Şâtubiyye*'yi ondan tahsil etmiştir.⁷⁰ Ezher Camii'nin bir diğer imamı Fahreddin el-Birmâvî ise (ö. 816/1413) hadis ile ilgilenmiş ve hadis hafızlarından Zeynüddin Abdürrahîm el-İrâkî'den (ö. 806/1404) bu ilmi tahsil etmişse de daha ziyade kıraat ilmindeki yetkinliğiyle şöhret bulmuş, dahası Sultan Berkuk tarafından inşa edilen Zâhiriyye Medresesi'nde kıraat müderrisliğine tayin edilmiştir.⁷¹ Bu örnekte de kısmen görülebileceği üzere imamlar sadece kıraat ilminin tahsili ve tedrisiyle meşgul olmamışlar

(ö. 747/1347) hatiplik makamına tahsis edilen maaşı almadığına ilişkin bir kayıt için bk. Ebü Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *es-Sülûk li-ma'rifeti dâveli'l-mülûk*, thk. Muhammed Mustafa Ziyâde - Saîd Abdülfettâh Âşûr (Kahire: Matbaatu Dâirilkütüb, 1934-1973), 2(2)/385; a. mlf. *el-Hutat*, 4(1)/227.

⁶⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, 3(3)/1089.

⁷⁰ Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, thk. Gotthelf Bergsträsser (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2006), 2/73; Makrîzî, *es-Sülûk*, 3(2)/759. İbn Hacer el-Askalânî onun Takıyyüddin İbnü's-Sâiğ'den semâ yoluyla rivayette bulunan son isim olduğunu bu sebeple büyük bir şöhret kazandığını ve kendisine rihleler yapıldığını belirtmiştir. Bk. İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâ'ü'l-gumr*, 1/428.

⁷¹ Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî İbn Hacer el-Askalânî, *el-Mecma'u'l-müesses li'l-mu'cemi'l-müfehres*, thk. Yusuf Abdurrahman el-Mar'aşlı (Dımaşk: Dârü'l-Ma'rife, 1992), 3/171; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, 7/411. Zâhiriyye Berkûkiye Medresesi'nin vakfiyesinde medreseye hafız, kırâat-ı seb'a konusunda ihtisas sahibi ve bu ilmi öğretmeye ehil bir kimsenin kıraat şeyhi olarak tayin

başta hadis olmak üzere başka ilimlerle de ilgilenmişler, hatta müderrislik mansıplarına da tayin edilmişlerdir. Örneğin Kal'atülcebel'de imamlık ve Ezher Camii'nde hatiplik yapmış olan Şihâbeddin Ahmed İbn Yahyâ (ö. 849/1445) erken yaşlarında önce Kur'an'ı hifzetmiş, ardından kıraat ilimlerine dair *eş-Şâtibiyye* isimyle de meşhur olan *Hırzu'l-emânî* ve *Tayyibetü'n-neşr* adlı eserleri, Şâfiî fıkhnına dair Nevevî'nin *Minhâcu't-tâlibîn* adlı mezhep ehli arasında muteber olan muhtasarını ezberlemiştir. Fıkıh üzerine çalışmalarını ilerletmiş ve bu konuda ders ve fetva verebilme ehliyetini kanıtlayan tedris ve iftâ icazeti almıştır.⁷² Bu icazeti almasının akabinde bir müddet Kahire'de Şâfiî kâdilkudâtına naiplik yapmış, ardından Berkûkiyye Medresesi'nde fıkıh, Müeyyediyye Medresesi'nde kıraat müderrisliği yapmıştır. Bu görevlerinden sonra onun Kal'atülcebel'deki camide imamlık ve Ezher Camii'nde hatiplik görevlerini üstlendiği görülmektedir.⁷³

Fahreddin el-Birmâvî ve İbn Yahyâ örneğinde olduğu üzere bazı imamlar kıraat ilminde yetkin olmanın ötesinde hadis ve fıkıh gibi ilimleri tahsil etmiş, ders ve fetva verme icazeti almış, çeşitli kadılık ve müderrislik mansıpları üstlenmişlerdir. Yine de vakfiyelerde çoğunlukla sahih ve güzel bir kıraate sahip olmaları beklenen imamlar tabakatlarda da daha ziyade kıraat ilmindeki yetkinlikleriyle öne çıkmışlardır. Hatiplerin ise vakfiyelerde takva sahibi ve fakih olmaları şart koşulmuş, çeşitli ilimlerde ihtisaslaşmış seçkin bir âlim olmaları beklenmiştir. Dönemin tabakat literatüründe hatiplik mansıbına tayin edilen isimlerin biyografileri incelendiğinde bu tasviri destekleyen çok sayıda örnek bulunduğunu söylemek mümkündür. Bu noktada 8/14. yüzyılda Mısır-Şam bölgesinde Şâfiî çevrenin en önde gelen isimlerinden bazılarını çıkartan ve fakihler için en prestijli mansıp sayılan kâdilkudâtlığın yanı sıra muteber eğitim kurumlarında müderrislik görevlerini üstlenen âlimlerin mensup olduğu Benî Cemâa⁷⁴ ve Sübkî ailelerinin üyelerinin Kahire, Kudüs ve Dımaşk gibi şehirlerde hatiplik yaptıklarına işaret etmek gerekir. Benî Cemâa ailesinin en tanınmış ismi

edilmesi kararlaştırılmıştır. Bk. Mostafa, *Madrasa, Hânqâh und Mousoleum des Barqûq*, 128.

⁷² Tedris ve iftâ icazeti hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Devin J. Stewart, "Memlük Mısır'ı ve Suriye'sinde Fıkıh Doktorası", çev. Hasan Tuncay Başoğlu, *İslâm'ın Klasik Çağında Hukuk ve Eğitim: George Makdisi Anısına*, ed. Joseph E. Lowry vd. (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 33-97; Midilli, *Memlük Kudüs'ünde Âlimler*, 35-39, 96-107.

⁷³ Ebü'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'* (Beyrut: Dârü'l-Cil, ts.), 2/243.

⁷⁴ Benî Cemâa ailesi hakkında bk. Kamal S. Salibi, "The Banū Jamā'a: A Dynasty of Shāfi'ite Jurists in the Mamluk Period", *Studia Islamica* 9 (1958), 97-109; Mohamad El-Merheb, "Ibn Jamā'a and family", *Encyclopaedia of Islam, THREE*, ed. Kate Fleet vd. (Erişim 01 Aralık 2025).

olan Bedreddin Muhammed b. İbrâhîm İbn Cemâa (ö. 733/1333), Hama'da doğmuş, Kahire'deki tahsil sürecinin ardından Dımaşk'a dönmüş ve bu şehirde çeşitli ilim kurumlarında müderrislik görevinde bulunmuştur. 687/1288 yılında Kudüs kadılığına atanmasının yanı sıra Aksâ Camii'nin imamlığı ve hatipliğiyle de görevlendirilmiş, yaklaşık üç yıl boyunca bu görevleri yerine getirmeye devam etmiştir. Daha sonra vefatına dek aralıklarla Kahire ve Dımaşk'ta Şâfiî kâdilkudâtlığı yapmış, bu sırada Ezher Camii ve Emeviyye Camii'nde hatiplik vazifesini de yerine getirmiştir.⁷⁵ Memlûkler döneminde bir başka önemli Şâfiî ulema ailesi olan Sübkî ailesinden ise Takıyyüddin es-Sübkî (ö. 756/1355) Dımaşk'ta Emeviyye Camii'nde, oğlu Bahâeddin Ahmed es-Sübkî (ö. 773/1372) ise Kahire'de İbn Tolun Camii'nde hatiplik görevini üstlenmişlerdir.⁷⁶ Bedreddin İbn Cemâa, Takıyyüddin es-Sübkî, ve Bahâeddin es-Sübkî gibi isimler başta fıkıh olmak üzere hadis, dil ilimleri, kıraat, tefsir ve kelâm gibi ilimlerde yetkin, çok sayıda öğrenci yetiştirmiş ve önemli eserler telif etmiş seçkin âlimlerdir. Onların hatiplik görevini üstlenmiş olması bir taraftan bu vazifeye getirilecek isimlerden beklenen yeterliliklere diğer taraftan bizatihi bu vazifenin Memlûkler döneminde sahip olduğu prestije işaret etmektedir.⁷⁷

Vakfiyelerde de görüldüğü üzere hatiplik yalnızca cuma günleri ve bayram namazlarında yerine getirilen bir görev olduğundan hatiplerin bu görevle birlikte kadılıkla ilgili vazifelerde ve eğitim kurumlarındaki müderrislik mansıplarında görev yaptıkları görülmektedir.⁷⁸ Yukarıda Bedreddin İbn Cemâa'nın Kudüs, Kahire ve Dımaşk'taki kâdilkudâtlık görevleriyle birlikte sırasıyla Mescid-i Aksâ, Ezher Camii ve Emeviyye Camii'nde hatiplik yaptığına değinilmişti.⁷⁹ İbn Tolun Camii'nde hatiplik

⁷⁵ Midilli, *Memlûk Kudüs'ünde Âlimler*, 138-140.

⁷⁶ Yılmaz, "Sübkî Ailesi", 58-59.

⁷⁷ Kahire'deki bazı önemli camilerdeki hatiplik mansıplarına tayin için âlimlerin birbirleriyle rekabet etmeleri de bu görevin prestijine işaret etmektedir. İbn Tolun Camii'nin hatibi olan Bahâeddin es-Sübkî vefat edeceği sırada bu görevin kendisinden çocuklarına bırakılması yönünde bir vasiyette bulunmuş, bu vasiyetin yerine getirilmesi için de yüksek rütbeli bir emîrden aracı olmasını istemiştir. Tam bu sırada dönemin önemli Şâfiî âlimlerinden Zeynüddin İbnü'n-Nakkâş da (ö. 819/1417) bu vazifeye atanmak istemiş, o da sultana yakın emirlerden birini aracı kılmış ve neticede saltanat makamından çıkan bir tevkî' ile bu makama getirilmiştir. Bk. Ebû Muhammed Takıyyüddin Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *Dürerü'l-ukûdi'l-ferîde fî terâcimi'l-a'yâni'l-müfîde*, thk. Mahmud el-Celîlî (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2002), 1/255.

⁷⁸ Bu dönemde hatipliğin tam zamanlı bir vazife olmadığına işaret eden bazı çalışmalar için bk. Petry, *The Civilian Elite of Cairo*, 260; Talmon-Heller, *Islamic Piety in Medieval Syria*, 94.

⁷⁹ Bunların yanı sıra el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun, Kahire'de Nâsırî Camii'ni (*el-Câmi'u'l-cedîdî'n-Nâsırî*) inşa ettirdiğinde bu caminin hatipliğine

yapan Bahâeddin es-Sübkî de bu görevinin yanı sıra aynı camide tefsir müderrisliği, Mansûriyye, Seyfiyye ve Kehhâriyye medreseleri ile İmam Şâfiî'nin türbesinde ise fıkıh müderrisliği yapmıştır.⁸⁰ Kahire'de Hanefî kâdılkudâtlığı yapan Şemseddin es-Serûcî de (ö. 710/1310) Mencek Camii'ndeki⁸¹ hatiplik görevinin yanında Eşrefiyye, Akboğaviyye ve Fârkâniyye medreselerinde Hanefî müderrisliği görevlerini sürdürmüştür.⁸² Bu tür kayıtlar bir taraftan Memlûkler döneminde âlimlere sunulan imkânların artışına diğer taraftan önemli camilerde hatiplik görevine getirilen isimlerin kadılık, hatiplik ve müderrislik gibi vazifeleri bir arada yürütebilecek yetkinliğe sahip olduklarına işaret etmektedir.⁸³

Sonuç

Memlûkler döneminde Kahire'de cami sayısı önceki dönemlerle kıyaslanmayacak derecede artmış, ayrıca vakıfla desteklenen medrese, hankah, dârülhadis, dârülkur'an ve türbe gibi kurumlar beş vakit namazın cemaatle eda edildiği, bazı örneklerde ise minber ve hatibe sahip olan ve böylece cuma namazı kılınan birer cami hüviyeti kazanmışlardır. Eğitim kurumları cami işlevi kazanırken pek çok cami de vakıfla desteklenen derslere, bu derslerde görev yapan müderrislere ve öğrencilere mekân sağlamıştır. Cami ve cami işlevi gören kurumların sayısında yaşanan bu artış bir taraftan imamlık ve hatiplik mansıplarının sayısının yükselişine işaret ederken diğer taraftan camilerde imamlık ve hatiplik görevini üstlenen âlimlerin canlı bir ilmi çevrenin içerisinde vazifelerini sürdürdüğünü göstermektedir.

Memlûkler döneminde imamlık ve hatiplik vazifeleri çoğunlukla birbirinden ayrı tutulmuş ve çeşitli kurumlarda bu iki vazifeye tayinler ayrı ayrı yapılmıştır. Günümüze ulaşan vakfiyelerde beş vakit namaz ve Ramazan aylarında cemaatle kılınan namazlara önderlik etmekle vazifelendirilen imamların namazın ahkâmını bilen, hafız, kıraat ilminde yetkin, kaidelerine uygun bir şekilde Kur'an'ı tilavet edebilen, yüksek ve

İzzeddin İbn Cemâa'yı tayin etmiştir. Makrîzî'nin aktardığına göre İzzeddin İbn Cemâa bu sırada Amr b. Âs Camii'nde Şâfiî fikhının tedris edildiği Haşşâbiyye Zâviyesi'nin müderrisliğini, İbn Tolun Camii'nde fıkıh ve hadis müderrisliklerini ve Akmer Camii'ndeki fıkıh müderrisliğini elinde bulunduruyordu. Bk. Makrîzî, *Dürerü'l-ukûdi'l-ferîde*, 2/300.

⁸⁰ Ebû Nasr Tâcüddin Abdülvehhâb b. Alî es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv - Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (Kahire: İsa el-Bâbî el-Halebî, 1964), 9/125.

⁸¹ Ümerâdan Seyfeddin Mencek (ö. 776/1374) tarafından Bâbüzzüveyle yakınlarında 751 (1350) yılında inşa ettirilen Mencek Camii hakkında bk. Makrîzî, *el-Hutat*, 4/295-296.

⁸² İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 1/91-92.

⁸³ Memlûkler döneminde birden fazla mansıba aynı anda atanma pratiği hakkında bk. Midilli, *Memlûk Kudüs'ünde Âlimler*, 43-47, 238-242.

güzel sese sahip kimseler olması şart koşulmuştur. Cuma namazlarında, Ramazan ve Kurban bayramlarında kılınan bayram namazlarında, yağmur duası için toplandıığında, ay ve güneş tutulmaları için bir araya gelindiğinde hutbe irat etmek üzere görevlendirilen hatiplerden ise takva sahibi olması, kalplere tesir eden bir üslup benimsemesi, her konuya uygun düşecek bir hutbe hazırlaması, hutbeyi fazla uzatmaması, fesahat ve belagat sahibi olması, muhataplarına belîğ ve anlaşılır bir üslupla hitap etmesi beklenmiştir. Cami ve cami işlevi gören kurumların günümüze ulaşan vakfiyelerinde imamlara ve hatiplere aylık düzenli maaş ve erzak ayrılmış, bunun yanı sıra bazı kurumlarda kendilerine eğitimle ilgili ilave vazifeler ve mesken de tahsis edilmiştir.

Vakfiyelerde sahîh ve güzel bir kıraate sahip olmaları beklenen imamlar tabakatlarda da daha ziyade kıraat ilmindeki yetkinlikleriyle öne çıkmışlar, hatta bazı imamlar görev yaptıkları kurumlarda kıraat müderrisliği vazifesini üstlenmişlerdir. Hatiplerin ise vakfiyelerde fakih olmaları şart koşulmuş, takva sahibi ve çeşitli ilimlerde ihtisaslaşmış seçkin bir âlim olmaları beklenmiştir. Memlûkler döneminin önde gelen ulemâ ailelerinden Benî Cemâa ve Sübkî ailelerine mensup fakihlerin Kudüs'te Mescid-i Aksâ, Dımaşk'ta Emeviyye Camii ve Kahire'de Ezher Camii ve İbn Tolun Camii gibi camilerde hatiplik yapmış olmaları vakfiyelerdeki tasviri destekler niteliktedir. İmamlıktan farklı olarak hatipliğin yalnızca cuma ve bayram namazları gibi belirli vakitlerde yerine getirilen bir görev olması sebebiyle başta fıkıh olmak üzere çeşitli ilimlerde yetkinliğini kanıtlamış ve itibar kazanmış hatipler, hatiplikle birlikte kâdılkudâtlık ve Kahire'nin önde gelen medreselerinde müderrislik görevleri de üstlenmişlerdir. Bu durum hem Memlûkler döneminde âlimlere sunulan imkânların genişlediğini hem de hatiplerin kadılık, hatiplik ve müderrislik gibi vazifeleri bir arada yürütebilecek yetkinliğe sahip âlimler arasından seçildiklerini göstermektedir.

Kaynakça

Abdüllatif, Ali es-Seyyid. *Mesâdiru't-terâcim fi'l-asri'l-Memlûkî (648-923/1250-1517): Rasdun Bibliyucrâfiyyun li'l-mahtûti ve'l-matbû*. İskenderiye: Dürretü'l-Gavvâs, 2021.

Alhamzah, Khaled A. *Late Mamluk Patronage: Qansuh al-Ghuri's Waqfs and His Foundations in Cairo*. Boca Raton: Universal Publishers, 2009.

Al-Harithy, Howayda. "The Patronage of al-Nâşir Muḥammad ibn Qalâwûn, 1310-1341". *Mamlûk Studies Review* 4 (2000), 219-244.

Ali, Abdüllatif İbrahim. "Nassâni cedîdâni min vesîkati'l-Emîr Sargatmış (bakiyye)". *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb* 28 (1966), 143-210.

Baktır, Mustafa. "Hutbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 09 Nisan 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hutbe>

Behrens-Abouseif, Doris. "Change in Function and Form of Mamluk Religious Institutions". *Annales Islamologiques* 21 (1985), 73-93.

Behrens-Abouseif, Doris. "Kansu Gavri Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 03 Şubat 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kansu-gavri-kulliyesi>

Behrens-Abouseif, Doris. "Kayıtbay Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 03 Şubat 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kayitbay-kulliyesi>

Berkey, Jonathan P. *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo: A Social History of Islamic Education*. Princeton: Princeton University Press, 1992.

Berkey, Jonathan P. *Popular Preaching and Religious Authority in the Medieval Islamic Near East*. Seattle: University of Washington Press, 2001.

Birzâlî, Ebû Muhammed Kâsım b. Muhammed. *el-Muktefâ alâ Kitâbi'r-Ravzateyn el-ma'rûf bi-Târîhi'l-Birzâlî*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2006.

El-Merheb, Mohamad. "Ibn Jamâ'a and family". *Encyclopaedia of Islam, THREE*. ed. Kate Fleet vd. Erişim 01 Ağustos 2022. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_COM_30836

Emîn, Muhammed Muhammed. *el-Evkâf ve'l-hayâtü'l-ictimâiyye fi Mısır: 1250-1517/648-923*. Kahire: Dârü'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1980.

Emîn, Muhammed Muhammed. *Catalogue des documents d'archives du Caire de 239/853 a 922/1516*. Kahire: Institut d'Archéologie Orientale, 1981.

Emîn, Muhammed Muhammed. "Mesârifu Evkâfi's-Sultan el-Melikü'n-Nâsır Hasan b. Muhammed b. Kalâvûn". *Tezkiretü'n-nebih fi eyyâmi'l-Mansûr ve benih*. mlf. Ebû Muhammed Bedreddin Hasen b. Ömer İbn Habîb el-Halebî. 3/339-449. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1986.

Hirschler, Konrad. "Studying Mamluk Historiography: From Source-Criticism to the Cultural Turn". *Ubi sumus? Quo vademus? Mamluk Studies - State of the Art*. ed. Stephan Conermann. Göttingen: Bonn University Press, 2013.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mi'eti's-sâmine*. thk. Muhammed Seyyid Câd el-Hakk. 5 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Hadîse, 1966-1968.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *İnbâ'ü'l-gumr bi-ebnâ'i'l-'umr*. ed. Hasan Habeşî. 4 Cilt. Kahire: Lecnetü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1969.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *el-Mecma'u'l-müesses li'l-mu'cemi'l-müfehres*. thk. Yusuf Abdurrahman el-Mar'aşlı. 4 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Ma'rife, 1992.

İbn Kâdî Şühbe, Ebü's-Sıdk Takıyyüddin Ebû Bekr b. Ahmed. *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*. thk. Hafız Abdülhalim Han. 5 Cilt. Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifü'l-Osmâniyye, 1978.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Cize: Dâru Hecer, 1997.

İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâleddin Yûsuf. *en-Nücûmü'z-zâhire fi mülûki Mısr ve'l-Kâhire*. 16 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısrıyye, 1929-1972.

İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâleddin Yûsuf b. Tağrıberdî. *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi*. thk. Muhammed Muhammed Emin. 13 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısrıyyetü'l-Âmme, 1984.

İbnü'l-Attâr, Alâaddin Ali b. İbrahim. *Edebü'l-hatîb*. thk. Muhammed b. Hüseyin es-Süleymânî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.

İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed. *Gâyetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ*. thk. Gotthelf Bergsträsser. 2 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006.

İsnevî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen. *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*. thk. Kemâl Yusuf el-Hût. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.

Jones, Linda G. "Khuṭba, premodern". *Encyclopaedia of Islam THREE*. Erişim 25 Şubat 2021. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_COM_35580

Kahil, Abdallah. *The Sultan Hasan Complex in Cairo, 1357-1364: A Case Study in the Formation of Mamluk Style*. Würzburg: Orient-Institut Beirut, 2008.

Kalkaşendî, Şihâbeddin Ahmed b. Ali. *Subhu'l-a'sâ min sinâ'ati'l-inşâ*. thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2012.

Kitâbü Vakfi's-Sultân en-Nâsır Hasan b. Muhammed b. Kalâvûn alâ medresetihi bi'r-Rümeyle. thk. Hüveydâ el-Hârisî. Beyrut: el-Ma'hedü'l-Almânî li'l-Ebhâsi's-Şarkıyye, 2001.

Mahamid, Hatim. "Memlûkler Dönemi Suriye'de Yüksek Öğretim Müesseseleri Olarak Camiler". çev. Harun Yılmaz. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2014), 253-274.

Makdisi, George. *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı*. çev. Ali Hakan Çavuşoğlu - Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.

Makrîzî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Ali. *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*. thk. Muhammed Mustafa Ziyâde - Saîd Abdülfettâh Âşûr. 4 Cilt. Kahire: Matbaatu Dârikkütüb, 1934-1973.

Makrîzî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Ali. *Dürerü'l-ukûdi'l-ferîde fî terâcimi'l-a'yânî'l-müfîde*. thk. Mahmud el-Celîlî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.

Makrîzî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Ali. *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr fî zikri'l-hitâti ve'l-âsâr*. thk. Eymen Fuad Seyyid. 6 Cilt. London: Müessesetu'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, 2013.

Midilli, Muhammet Enes. “Memlükler Döneminde Bir İlim Kurumu: İbn Tolun Camii ve Ulemaya Sunduğu Mansıplar”. *İslam Araştırmaları Dergisi* 44 (2020), 37-73.

Midilli, Muhammet Enes. “Ulemânın Memlük Coğrafyasına Yönelmesi ve Memlükler Döneminde Kahire İlim Kurumları”. *İslam Tetkikleri Dergisi* 10/1 (2020), 389-412.

Midilli, Muhammet Enes. *Memlük Kudüs'ünde Âlimler ve Eğitim Kurumları*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2024.

Mostafa, Saleh Lamei. *Madrassa, Hânqâh und Mousoleum des Barqûq in Kairo mit einem Überblick über Bauten aus der Epoche der Familie Barqûq*. Glückstadt: Verlag J. J. Augustin GMBH, 1982.

Nu'aymî, Ebû'l-Mefâhir Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed. *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*. thk. Cafer el-Hasenî. 2 Cilt. Dımaşk: el-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Arabî, 1948.

Nüveyrî, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb. *Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-ede*. 33 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.

Osmân, Muhammed Abdüssettâr. *Vesîkatü Vakfi Cemâleddin Yûsuf el-Ûstâdâr: Dirâse Târihiyye Eseriyye Vesâikiyye*. İskenderiye: Dâru'l-Ma'ârif, 1983.

Pedersen, Johannes. “Khaṭīb”. *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*. 4/1109-1111. Leiden: E.J. Brill, 1997.

Petry, Carl F. *The Civilian Elite of Cairo in the Later Middle Ages*. Princeton: Princeton University Press, 1981.

Petry, Carl F. *The Mamluk Sultanate: A History*. Cambridge: Cambridge University Press, 2022.

Raymond, André. “al-Maqrîzî's Khitat and the Urban Structure of Mamluk Cairo”. *Mamlük Studies Review* 7/2 (2003), 145-167.

Safedî, Ebû's-Safâ Salâhüddîn Halîl b. İzzeddîn Aybeg b. Abdullâh. *A'yânü'l-asr ve a'yânü'n-nasr*. thk. Ali Ebû Zeyd. 5 Cilt. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1998.

Salibi, Kamal S. “The Banū Jamā'a: A Dynasty of Shāfi'ite Jurists in the Mamluk Period”. *Studia Islamica* 9 (1958), 97-109.

Sebîl, Abdülmecîd b. Muhammed. “Talebü’s-selâme fî terki’l-imâme te’lifü’l-İmâm Takıyyüddin Ebü’l-Hasen Ali b. Abdülkâfî es-Sübki el-Hazrecî eş-Şâfi 683 h. - 756 h.”. *Mecelletü’l-Merkezi’l-Buhûs ve’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye* 39 (2013), 467-495.

Sehâvî, Ebü’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed. *ed-Dav’ü’l-lâmi’ li-ehli’l-karni’t-tâsi’*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Cil, ts.

Sehmâvî, Şemsüddîn Muhammed. *es-Sağrû’l-bâsim fî sinâ’ati’l-kâtib ve’l-kâtim*. thk. Eşref Muhammed Enes. 2 Cilt. Kahire: Matbaatu Dâri’l-Kütübî’l-Vesâiki’l-Kavmiyye, 2009.

Sellâvî, Semâh Abdülmün’im. “Tâifetü’l-mü’ezzinîn fî’l-asri’l-Memlûki (648-923 h./1250-1517 m.)”. *Havliyyetü Siminâri’t-Târîhi’l-İslâmi ve’l-Vasît* 7 (2019), 133-174.

Stewart, Devin J. “Memlûk Mısır’ı ve Suriye’sinde Fıkıh Doktorası”. çev. Hasan Tuncay Başoğlu. *İslâm’ın Klasik Çağında Hukuk ve Eğitim: George Makdisi Anısına*. ed. Joseph E. Lowry vd. 33-97. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.

Sübki, Ebü Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî. *Tabakâtü’ş-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ*. thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv - Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. 10 Cilt. Kahire: İsa el-Bâbî el-Halebî, 1964.

Sübki, Tâceddin. *Mu’idu’n-Ni’am: Makam ve Meslek Ahlâkı*. haz. Harun Yılmaz - Muhammed Enes Midilli. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.

Swelim, Tarek. *Ibn Tulun: His Lost City and Great Mosque*. Cairo: American University in Cairo Press, 2015.

Talmon-Heller, Daniella. *Islamic Piety in Medieval Syria: Mosques, Cemeteries and Sermons under the Zangids and Ayyûbids (1146-1260)*. Leiden: Brill, 2007.

Uleymî, Ebü’l-Yümn Mücürüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *el-Ünsü’l-celîl bi-târîhi’l-Kuds ve’l-Halîl*. thk. Adnan Yûnus Abdülmecîd Ebü Tebbâne - Mahmûd Avde el-Ke’âbine. 2 Cilt. Amman: Mektebetü Dandis, 1999.

Vakfiyyetü Hüsâmeddin Lâcîn (21 Rebûlâhir 697), Dâru’l-Vesâiki’l-Kavmiyye, Mecmû’atü’l-Mahkemeti’s-Şer’iyye, nr. 3/17, 18.

Vesely, Rudolf. “Die inshâ’-Literatur”. *Grundriss der arabischen Philologie*. ed. Wolfdietrich Fischer. 3/188-208. Wiesbaden, 1992.

Vesely, Rudolf. “Chancery manuals”. *Encyclopaedia of Islam, THREE*. Erişim 01 Şubat 2021. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_COM_25491

Yılmaz, Harun. “Bir Memlûk Ulema Ailesinin Tahsil ve Tedris Serüveni: Sübki Ailesi Örneği”. *Memlûkler Dönemi İlim Geleneği – II*. ed. Gürzat Kami vd. 53-69. İstanbul: İstanbul University Press, 2024.

